МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кваліфікаційна робота магістра

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД В ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Виконав: магістр групи 8.2813-з
спеціальності 381 Публічне управління та адміністрування
освітньої програми «Публічне управління та адміністрування»
Ткаченко Б.С.

Керівник: доцент кафедри філософії, публічного управління та адміністрування к.держ. упр. Касьяненко Д.В.

Рецензент: доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи, к.філос.н., доцент, Широбокова О.О.

Запоріжжя – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет Соціології та управління
Кафедра Філософії, публічного управління та соціальної роботи
Рівень вищої освіти Магістр
Спеціальність 281 Публічне управління та адміністрування
Освітньо-професійна програма «Публічне управління та адміністрування»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри філософії,
публічного управління та
соціальної роботи
_____Т.І. Бутченко
«11_» ____березня_____2024 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА

Ткаченку Богдану Станіславовичу

1. Тема роботи (проекту) Комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій в Україні
Керівник роботи Касьяненко Денис Валерійович, к.н.держ.упр., доцент
Затверджені наказом ЗНУ від «11» березня 2024 року № 433-с
2. Строк подання студентом роботи 01 грудня 2024 р.
3. Вихідні дані до роботи Концепція стратегії повоєнного відновлення та розвитку України / Національний інститут стратегічних досліджень, 2022; Міжнародний історичний досвід повоєнної реконструкції економіки: уроки для України : збірник наукових праць / за заг. ред. В. Небрат. Київ: Ін-т економіки Нац. Акад. наук, 2023. 125 с.; Михальська В.В. Постконфліктні управлінські практики в економічній політиці. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 55-60; Присяжнюк Ю., Масненко В. Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації. *Проблеми гуманітарних наук*. 2023. Вип. 13/55. С. 259-275; Підоричева І. Післявоєнне відновлення Європи: досвід та уроки для України. *Журнал європейської економіки*. 2022. № 2 (81). С. 190-207.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): 1. Проаналізувати стан розробленості проблеми дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України. 2. Здійснити понятійно-категоріальний аналіз змісту і сутності основних понять дослідження: «деокуповані території», «соціально-економічне відновлення», «комплексний підхід». 3. Визначити підходи і методи дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України. 4. Проаналізувати світовий досвід організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій у повоєнний період. 5. Виявити сутність і специфіку соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни. 6. Проаналізувати особливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни. 7. Провести практичне

дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України. 8. Запропонувати шляхи оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни на основі комплексного підходу.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Касьяненко Д.В., доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи, к.н.держ.упр.	11.03.24	11.03.24
Розділ 2	Касьяненко Д.В., доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи, к.н.держ.упр.	10.06.24	10.06.24
Розділ 3	Касьяненко Д.В., доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи, к.н.держ.упр.	10.09.24	10.09.24

7. Дата видачі завдання 11 березня 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Лютий-березень 2024	*виконано*
2.	Бібліографічний пошук	Березень 2024	*виконано*
3.	Розробка основних положень роботи	Квітен-травень 2024	*виконано*
4.	І розділ	Травень 2024	*виконано*
5.	ІІ розділ	Червень-серпень 2024	*виконано*
6.	ІІІ розділ	Вересень-жовтень 2024	*виконано*
7.	Систематизація висновків	Листопад 2024	*виконано*
8.	Нормоконтроль	Листопад 2024	*виконано*

Студент _____ Б.С. Ткаченко

Керівник роботи (проєкту) _____ Д.В. Касьяненко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.В. Заїка

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 87 сторінок, 63 позицій у списку літератури.

ДЕОКУПАЦІЯ, РЕІНТЕГРАЦІЯ, ДЕОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ВІДНОВЛЕННЯ, КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД

Мета: дослідити сутність процесу деокупації тимчасово окупованих територій України, можливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій та напрацювання пропозицій практичної моделі його реалізації.

Об'єкт дослідження. Соціально-економічне відновлення деокупованих територій України.

Предмет дослідження. Комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в період російсько-української війни.

Методи дослідження: Дослідження спирається на міждисциплінарний, системний, синергетичний. Загальнонаукові методи: ретроспективний аналіз, термінологічний аналіз, аналіз і синтез, індукція, дедукція, метод порівняння, класифікація, узагальнення. Емпіричні: якісний аналіз документів, аналіз статистичних даних.

Висновки: 1. Для забезпечення керованості соціально-економічного відновлення деокупованих територій України необхідне відновлення органів державної виконавчої влади (адміністрацій) та місцевого самоврядування, забезпечення персоналом для практичного виконання завдань з соціально-економічного відновлення на цих територіях

2. Необхідність розробки комплексної Програми соціально-економічного відновлення деокупованих територій України та відповідного плану дій для забезпечення стійкості території та її сталого розвитку.

3. Сприяння поверненню мешканців на деокуповані території та всебічна підтримка тих, хто там проживає: відновлення виробництва,створення нових робочих місць, заходи, пов'язані з відновленням ментального здоров'я.

ABSTRACT

The qualification work consists of 87 pages, 63 positions in the list of literature.

DEOCCUPPATION, REINTEGRATION, DEOCCUPPED TERRITORIES, SOCIO-ECONOMIC RECOVERY, COMPREHENSIVE APPROACH

Goal: to investigate the essence of the process of deoccupation of temporarily occupied territories of Ukraine, the possibilities of a comprehensive approach in organizing socio-economic recovery of deoccupied territories and the development of proposals for a practical model of its implementation.

Object of research. Socio-economic recovery of deoccupied territories of Ukraine.

Subject of research. A comprehensive approach in organizing socio-economic recovery of deoccupied territories of Ukraine during the Russian-Ukrainian war.

Research methods: The study is based on interdisciplinary, systemic, synergistic. General scientific methods: retrospective analysis, terminological analysis, analysis and synthesis, induction, deduction, comparison method, classification, generalization. Empirical: qualitative analysis of documents, analysis of statistical data.

Conclusions: 1. To ensure the manageability of the socio-economic recovery of the deoccupied territories of Ukraine, it is necessary to restore the state executive bodies (administrations) and local self-government, provide them with personnel for the practical implementation of tasks on socio-economic recovery in these territories.

2. Develop a comprehensive Program for the socio-economic recovery of the deoccupied territories of Ukraine and a corresponding action plan taking into account many parameters that will ensure the stability of the territory and sustainable development.

3. Promote the return of residents to the deoccupied territories and comprehensive support for those living there: restoration of production, creation of new jobs, measures related to the restoration of mental health.

ЗМІСТ

ВСТУП……6
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ В ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ……...10
1.1. Стан розробленості проблеми дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України……...10
1.2. Понятійно-категоріальний аналіз змісту і сутності основних понять дослідження: «деокуповані території», «соціально-економічне відновлення», «комплексний підхід»……17
1.3. Підходи і методи дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України……..24
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ В ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ……..30
2.1. Аналіз світового досвіду організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій у повоєнний період……..30
2.2. Сутність і специфіка соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни (2014-2021 роки)……47
2.3. Особливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни (2022-2024 роки)……58
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ В ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ……...69
3.1. Практичне дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України……69
3.2. Шляхи оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни на основі комплексного підходу……75
ВИСНОВКИ……...80
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ……86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Повномасштабна російська воєнна агресія, що розпочалася 24 лютого 2022 року, призвела до розгортання «гарячої» стадії російсько-української війни, яка триває більше 10 років. Війна росії з Україною призвела до надзвичайних втрат, які вираховуються значною кількістю жертв військових і цивільного населення, втратою територій, екологічним лихом, руйнацією критично важливої інфраструктури і житлового сектору тощо. Після Другої світової, російсько-українська війна вважається найпотужнішою і найбільш руйнівною на Європейському континенті за останнє 100-річчя. Як сповіщає видання The Hill (хоча точної інформації щодо військових і цивільних втрат немає), а деякі джерела повідомляють про те, що з моменту повномасштабного вторгнення українські втрати на фронті складають близько 200 тисяч осіб, цивільних – 11 тисяч осіб і по меншій мірі 12 мільйонів українців стали вимушеними переселенцями та біженцями. Майже 109 тис. км кв. території України, що складає 18%, є тимчасово окупованими, зруйновано близько 250 тисяч об'єктів житлового фонду. Тобто, наслідками цієї війни є повсюдна руйнація колись процвітаючих територій. Але, як пише автор статті, настав час глибоко замислитися не лише над тим, як продовжувати супротив та нищити ворога, але й про те, як Україна та її партнери планують деокупацію територій та післявоєнну відбудову [50].

Проблемна ситуація полягає у тому, що війна продовжується, а це означає, що соціально-економічне відновлення деокупованих територій на теперішній час відбувається доволі повільно, навіть тих, що були звільнені ще у 2022 році (Київська, Харківська, Чернігівська, Херсонська, Миколаївська області). Більш того, на деяких ділянках фронту, зокрема на Харківському напрямку, Запорізькому та Донецькому ворог має незначні просування і захоплення нових територій. Зустрічаючи величезний супротив з боку Сил оборони України, агресор суцільно руйнує території, на які просувається, та ті, що знаходяться у безпосередній близькості до лінії безпосередніх бойових дій. Крім того, великі території України заміновані, вкриті залишками нерозірваних боєприпасів, мін-

пасток та інших негативних наслідків війни, зокрема екологічних. Більша частина деокупованих територій знелюднена. Мешканці цих територій не квапляться повертатися додому в силу різних причин: руйнація житла та інфраструктури, близькість до лінії фронту, що спричиняє постійні обстріли та подальшу руйнацію тощо. Все це значно ускладнює соціально-економічне відновлення деокупованих територій і потребує комплексного підходу до вирішення цієї проблеми. Виходячи із зазначеного, вважаємо, що обрана тема кваліфікаційної роботи магістра є надзвичайно актуальною, потребує глибокого теоретичного дослідження і розробки практичних рекомендацій для її вирішення.

Наукова проблема полягає в тому, що обрана тема є недостатньо розробленою у вітчизняному науковому полі. І хоч російсько-українська війна триває доволі довгий час, станом на сьогодні недостатньо теоретичних доробок щодо зазначеної теми, в тому числі у напрямку публічного управління та адміністрування. Адже здебільшого, коли мова йде про соціально-економічне відновлення, ця проблематика більше попадає у поле зору представників економічного напрямку. Отже, у здійсненні даного дослідження ми будемо спиратися на джерельну базу інших наукових напрямків, таких як економічна теорія, історія, юридичні науки, що забезпечують правовий супровід соціально-економічного розвитку, політологія, соціологія та інші галузі соціогуманітарного знання, а також на закордонні джерела, що акумулювали світовий досвід повоєнного відновлення.

У напрямку публічного управління та адміністрування проблема також полягає у необхідності визначення інструментарію щодо процесу і механізмів деокупації тимчасово окупованих територій України. Зрозуміло, що дана проблема виходить далеко за рамки ведення безпосередніх бойових дій, спрямованих на їхнє звільнення. Вона також передбачає низку політичних (державно-адміністративних), інформаційних, соціально-економічних та гуманітарних заходів.

Об'єкт дослідження: соціально-економічне відновлення деокупованих територій України.

Предмет дослідження: комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в період російсько-української війни.

Мета: дослідити сутність процесу деокупації тимчасово окупованих територій України, можливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій та напрацювання пропозицій практичної моделі його реалізації.

Виходячи із поставленої мети, в ході дослідження нам треба виконати наступні дослідницькі *завдання*:

– дослідити стан розробленості проблеми дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України;

– здійснити понятійно-категоріальний аналіз змісту і сутності основних понять дослідження: «комплексний підхід», «соціально-економічне відновлення», «деокуповані території»;

– визначити підходи і методи дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України;

– проаналізувати світового досвіду організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій у повоєнний період;

– виявити сутність і специфіку соціально-економічного відновлення деокупованих територій України;

– визначити особливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни;

– провести практичне дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України;

– запропонувати шляхи оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни на основі комплексного підходу.

Гіпотези дослідження. 1. Успішне соціально-економічне відновлення деокупованих територій України передбачає не відтворення старих структур, а їх модернізацію і розвиток на нових засадах.

2. Соціально-економічне відновлення деокупованих територій України не може бути ефективним без взаємодії центральних органів державно-публічної влади і органів місцевого самоврядування.

3. Відсутність єдиного підходу до розуміння відновлення та конкретних заходів його реалізації гальмує сам процес відновлення.

4. Тільки комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України здатен забезпечити успішність даного процесу.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ В ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

1.1. Стан розробленості проблеми дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України

Розпочата російською федерацією війна проти України триває вже більше 10 років – з моменту окупації автономної республіки Крим, а потім із захопленням частини Донецької і Луганської областей, тобто з 2014 року. За цей період вона пройшла декілька фаз: від гібридної війни та антитерористичної операції на територіях Донецької та Луганської областей до повномасштабного вторгнення в Україну у лютому 2022 року та «гарячої» фази, яка триває до теперішнього часу.

Отже, хронологічно аналіз наукових доробок з означеної проблематики визначаємо періодом останнього десятиліття. Хоча, насправді, в закордонній джерельній базі наукові доробки, присвячені проблемам деокупації, реінтеграції, соціально-економічному відновленню територій у післявоєнний період почали з’являтися ще напочатку ХХ століття, тобто після Першої світової війни, а потім продовжилися після Другої світової. Зокрема серед таких напрацювань можна назвати праці Г. Маккіндера, В. Вільсона, Е. Карра та інших.

Так, наприклад, цікавими в цьому напрямку є доробки Г. Маккіндера, який у 1919 році був призначений британським Верховним комісаром на півдні тодішньої Росії, тобто на окупованих країнами Антанти територіях, які належать сучасній Україні. Взагалі Г. Маккіндер вважається одним із засновників геополітики, оскільки у своїх наукових дописах намагався обґрунтувати фактори, які визначають світову і регіональну впливовість тих чи інших держав на політичні процеси. Він писав: «Справжній баланс політичної могутності в

кожний конкретний момент є, безумовно, з одного боку, результатом географічних умов (а також економічних і стратегічних), і, з іншого боку, відносної чисельності, мужності, оснащеності й організації народів, які змагаються» [28]. І в той же час, Г. Маккіндер приділяв увагу соціально-економічному відновленню територій, які постраждали від війн і окупації. Відповідно до своєї посади Верховного комісара на окупованих територіях, він надавав свої рекомендації британському уряду щодо їх соціально-економічного стану та можливостей відновлення і розвитку. Зокрема у книзі «Демократичні ідеали і реальність: дослідження політики реконструкції» він говорив про те, що на територіях колишніх імперій (Австро-Угорщини, Росії, Пруссії), які після війни стали, так би мовити, без господаря, тобто новоутвореними країнами східноєвропейського регіону, треба впроваджувати демократичні ідеали та прискорювати соціально-економічне відновлення, інакше це призведе до саморуйнівної міжкласової війни в середині цих країн, як це вже відбулося в Росії. І, навпаки, стверджував Маккінер, стратегічне мислення в економіці та прискорення основ демократії в політиці зробить ці країни доволі успішними [28].

Після Другої світової війни питання розвитку і відновлення деокупованих територій постало ще гостріше аніж після Першої світової, оскільки і самих таких територій було значно більше, і руйнація, якої вони зазнали, була також значно потужнішою.

Вивченню процесів відновлення країн Європи після Другої світової війни була присвячена низка наукових робіт, причому у декількох напрямках: економічне відновлення та реструктуризація економік деокупованих країн, політичний вибір подальшого розвитку цих країн, соціокультурне відродження.

Серед науковців, які вивчали відродження європейських країн після Другої світової війни можна назвати таких як: Б. Ейнхенгрін, І. Кассьєрс, М. Рако, М. Келлі та багато інших.

Так, Б. Ейнхенгрін у своїй статті «Інституційні передумови економічного зростання: Європа після Другої світової війни», яка вийшла у 1994 році в журналі

«Європейський економічний огляд», відмічає, що в європейських країнах після Другої світової починається період інтенсивного соціально-економічного відновлення, котрий триває з 1945 до середини 70-х років. Його результати перевищили економічне зростання за будь-який період порівнянної тривалості. Дослідник пише, що основними факторами доволі швидкого відновлення, а потім й економічного зростання країн Європи, які знаходилися довгий час під окупацією та були частково, а деякі дуже сильно (як наприклад, Польща) зруйновані, були високі інвестиції та швидке зростання експорту при доволі помірній заробітній платі. Все це стало результатом розробки набору спеціальних внутрішніх і міжнародних домовленостей: з внутрішнього боку – це соціальна ринкова економіка, а з зовнішнього – міжнародні угоди та створення відповідних інституцій, включаючи Європейський платіжний союз та Європейське співтовариство вугілля і сталі. Це вирішило проблеми зобов'язань та співпраці, які інакше перешкоджали б відновленню і зростанню [10]. Тобто, бачимо, що автор робить акцент на комплексності заходів, направлених на відновлення країн.

Інша науковиця І. Кассьєрс на прикладі однієї з європейських країн, а саме Бельгії, показує, що сприяло її успішному соціально-економічному відновленню після завершення війни та деокупації. У своїй статті авторка пише: «У 1944 – 1960 роках Бельгія відзначилася особливо швидким післявоєнним відновленням, а потім і зростанням. «Бельгійське диво» післявоєнного періоду було пов'язане зі сміливими інституційними реформами, як соціальними, так і економічними, зокрема грошовими. Крім того активно розвивалося виробництво за рахунок приватних і державних інвестицій, в тому числі в оборонну сферу. Паралельно йшла реструктуризація промисловості» [51]. На думку І. Кассьєрс, успіхи післявоєнного соціально-економічного відновлення країн Європи, в тому числі Бельгії, були не випадковістю, не автоматичними, а зумовлені сильними структурними та інституційними факторами, що носили комплексний характер.

Професор Саутгемптонського університету М. Келлі також досліджував процеси соціально-економічного відновлення країн Європи, які були під

окупацією нацистської Німеччина та постраждали від війни. Його науковий інтерес був присвячений повоєнному відновленню Франції. Як писав М. Келлі «Франція вийшла пораненою з темних днів Другої світової війни, але відбудова Франції є одним із найуспішніших прикладів подолання наслідків війни, відновлення та створення підґрунтя для подальшого економічного і культурного процвітання» [17]. У своїй статті «Війна і культура: уроки післявоєнної Франції» автор описує процес «bricolage», за допомогою якого французькі еліти розробили і реалізували програму розбудови нації, де одне з ключових місць належало відродженню культурної та інтелектуальної французької національної ідентичності. Вони зосередили свою увагу на створенні ідентичності національного синтезу, яка підпорядкувала вимоги інших ідентичностей, зокрема класових, домінуючим силам національного суспільства. Все це призвело до створення потужного консенсусу щодо відновлення нової національної ідентичності, яка відіграла визначальну роль у швидкому соціально-економічному відновленні країни та забезпечила успішне майбутнє вільної та процвітаючої післявоєнної Франції.

На нашу думку, це один з тих прикладів, які слід взяти до уваги при плануванні відновлення повоєнної України. Успіх, з яким французи відбудували свою націю, може стати для нас уроком у теперішній час, де українська національна еліта має подолати усі розбіжності та розробити стратегічні завдання по відновлення України після війни.

Британський історик Т. Джадт у своїй книзі «Після війни: історія Європи з 1945 року» також продемонстрував, як відбувалася деокупація, а потім і відбудова післявоєнної Європи. Спочатку вчений представляє безпосередні наслідки Другої світової війни. Він змальовує тодішню Європу як «побитий, розбитий, безпорадний континент» [15]. Але вже у другій частині своєї книги автор показує розвиток Європи від завершення війни до соціально-економічної стабільності та остаточного процвітання з акцентом на європейській інтеграції. Т. Джадт стверджує, що умови для такого розвитку були створені завдяки тому, що після нацистської деокупації були чітко визначені післявоєнні кордони,

остаточно зруйновані залишки старих імперій і кожен тепер жив у своїй країні, серед свого народу, в наслідок чого поступово встановлювалася соціально-політична стабільність у європейських країнах. За словами За словами Джадта, саме тоді вперше з'являється європейська модель уряду та суспільства, що характеризується захистом соціального забезпечення, державним фінансуванням освіти та охорони здоров'я та відмовою від насильства як законного засобу політичної трансформації.

У третій частині книги «Після війни» висвітлюється стабільність європейського континенту в умовах певного економічного спаду. Цікавим, на нашу думку, є те, що у цій праці висвітлюється ще одна деокупація, а саме те, як після розпаду Радянського Союзу країни Центральної і Східної Європи звільняються від «совєтського спадку» і починають відбудовувати свою економіку на ринкових засадах і демократичних цінностях. Він детально описує історію відбудови колишніх комуністичних країн Східної Європи.

Огляд закордонної наукової літератури дозволив проаналізувати програми соціально-економічного відновлення після Другої світової війни в країнах Європи, які були деокуповані після нацистського загарбання. Під час оцінки цих програм ми брали до уваги такі показники як: 1) час перебування під окупацією, 2) характер спричинених руйнувань інфраструктури і житлового фонду, 3) стан економіки країн на момент їх звільнення від нацистської окупації, 4) зміст програмних документів щодо відбудови та деякі інші показники. Зокрема звертали увагу на ступінь державного регулювання по реалізації програми з відновлення, джерела фінансування програм соціально-економічного відновлення, основні результати, які були досягнуті в найближчий строк і протягом десятиліття тощо.

Крім закордонної літератури також розглянуто низку вітчизняних джерел, присвячених проблемам російсько-української війни, зокрема деокупації, реінтеграції та питанням соціально-економічного відновлення деокупованих територій. Серед науковців, що вивчали означені проблеми можна виокремити

наступних: І. Грідіна, І. Дашко, Л. Михайліченко, І. Малик, В. Михальська, В.Масненко, Ю. Присяжнюк та багато інших.

Нажаль фундаментальних наукових доробок (монографій, дисертаційних досліджень) на теперішній час у вітчизняному науковому полі майже немає. В основному джерельна база представлена у вигляді наукових статей, тез обговорень на наукових конференціях, аналітичних звітів органів державної влади та місцевого самоврядування.

Можна сказати, що однією з перших фундаментальних робіт в цьому напрямку є колективна монографія наукових співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної Академії України під науковим керівництвом академіка НАН України, директора Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбуліна, що має назву «Донбас і Крим: ціна повернення».

Дана наукова праця представляє собою комплексне дослідження з проблематики російсько-української війни перших її років, тобто з моменту захоплення автономної республіки Крим та початку воєнних дій на Донбасі. Монографія опублікована у 2015 р. Здебільшого проблеми, які розглядаються у даному дослідженні, висвітлюються крізь призму національної безпеки України як з позицій функціонування української держави, там і в глобальному вимірі. Сама війна на Сході України, розпочата за ініціативи Російської Федерації та підтримана місцевими збройними угрупуваннями, розглядається «як стрес-тест для глобальної та національної безпеки та каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України» [8].

Крім того, висвітлюються соціально-економічні, соціально-політичні і військові причини, що спричинили початок воєнних дій та втрату контролю над частиною територій Донецької і Луганської областей. Також аналізується вплив тимчасової втрати цих територій з позицій національної безпеки.

З точки зору даної роботи цікавою є друга частина монографії, а саме розділи «Ресурсні втрати внаслідок воєнних дій», «Соціальні наслідки збройної агресії Росії проти України», «Умови реінтегрування тимчасово окупованих

територій Донбасу», «Пріоритети відновлення економічного потенціалу контрольованих територій Донбасу» та «Подолання соціальних наслідків збройної агресії Росії проти України». В цій частині дослідження аналізуються втрати виробничої інфраструктури та руйнування інфраструктури життєзабезпечення в наслідок війни, виснаження фінансової сфери держави, погіршення стану довкілля тощо. Дуже серйозна увага приділяється соціально-демографічним втратам, проблемам внутрішньо-переміщених осіб та активізації зовнішньої міграції. Все це, вказують автори, підриває економічну безпеку України і буде вимагати неабияких зусиль для реінтеграції та соціально-економічного відновлення Донбасу.

Таким чином, ознайомившись з даною роботою, бачимо, що проблеми, з якими зіштовхнулась Україна після повномасштабної агресії росії у 2024 році є не новими, а тривають з 2014 року. За цей час розроблялися деякі програми щодо реінтеграції та соціально-економічного відновлення деокупованих територій Донбасу. Частина з них була реалізована, а частинна ні, тому що більшість територій Луганської і Донецької області та АР Крим так і не були деокуповані. І все ж таки певний досвід програм соціально-економічного відновлення деокупованих територій Донбасу з 2017-2021 років може бути використаний після завершення повномасштабної війни та повної деокупації територій.

Існує низка публікацій у вигляді статей, пов’язаним з деокупацією захоплених територій, їх реінтеграцією, соціально-економічним відновленням тощо. За цей період також було сформульовано низку нових понять, таких як «гібридна війна», «інформаційна війна», «повномасштабна агресія», «окупація», «деокупація», «реінтеграція» та інших.

В цілому, аналіз джерельної бази дозволив нам глибше ознайомитися з досліджуваною проблематикою. Особливо в цьому плані став корисним закордонний досвід щодо подолання руйнації та соціально-економічного відновлення територій, що перебували під окупацією.

1.2. Понятійно-категоріальний аналіз змісту і сутності основних понять дослідження: «деокуповані території», «соціально-економічне відновлення», «комплексний підхід»

Понятійно-категоріальний апарат будь-якого дослідження представляє собою узагальнену, історично обумовлену, але таку що розвивається, систему категорій і понять, які відображають сутність предмету дослідження в його цілісності та специфічних, лише йому належних характеристиках. Понятійно-категоріальний апарат конкретного дослідження спирається на загально-наукові категорії, здебільшого філософські, та на категорії і поняття конкретної науки, у напрямку якої реалізується дослідження.

Необхідність понятійно-категоріального аналізу визначається тим, що на теперішній час у сучасній науці склалася достатньо велика кількість наукових шкіл і підходів, які при описі того чи іншого явища чи процесу, спираються на різні терміни та дефініції, котрі або не відображають глибинної сутності об'єкту і предмету, або роблять акцент не на суттєвих ознаках, а інколи суперечать одна одній. Саме тому на початку дослідження є дуже важливим уточнити ключові поняття, і серед усього різноманіття їх тлумачень обрати саме ті, що відповідають об'єкту і предмету дослідження та визначеній меті. Виконання даного завдання забезпечить однозначність розуміння наукового терміну. Вироблення строгої і однозначної термінології є незаперечною вимогою наукової методології.

В даній кваліфікаційній роботі ключовими поняттями виступають такі як «деокуповані території», «соціально-економічне відновлення», «комплексний підхід», за допомогою яких описується об'єкт і предмет дослідження. Розпочнемо з поняття «деокуповані території», того, що визначає об'єкт. Але тут варто зауважити, що слово «деокупація» складається із корінного слова «окупація» та префіксу «де», котрий належить до іншомовних префіксів, таких як де- (дез-), дис-, ди-, і який вживається при необхідності вираження знищення, усунення дії чи наслідків дії, або скасування дії. Наприклад: декомпенсація, дезінтеграція, деокупація тощо [54, с. 23]. Тому, щоб з'ясувати сутність поняття

«деокуповані території», спочатку варто розглянути сутність поняття «окупація», «окуповані території».

Згідно актам Міжнародного права територія, що знаходиться під владою ворожої армії, називається окупованою територією. Цивільне населення цієї території є особливо вразливим і незахищеним перед окупаційними військами і призначеними країною агресоркою гауляйтерами. Тут варто згадати, що «гауляйтер» походить з німецької (Gauleiter) від часів Третього рейху і в буквальному сенсі означало «керівник організації Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії регіонального рівня» [27, с. 72]. В сучасному розумінні вживається по відношенню до рашистських намісників на окупованих територіях, які часто навіть призначаються з місцевого населення.

Визначення окупації та зобов'язань держави-окупантки на початках було наведене у Положенні про закони і звичаї війни на суходолі, яке надається у додатку до Гаагської IV Конвенції від 19 серпня 1907 року [19]. У Положенні чітко викладені зобов'язання окупаційної влади щодо організації життєдіяльності громадян на окупованій території. Зазначено, що, по-перше, окупація з точки зору права є незаконною дією; по-друге, визначення окупації розповсюджується лише на ту частину території, де влада ворожої країни встановлена і здатна проявляти свою діяльність; по-третє, якщо в ході воєнних дій частина захоплених територій перейшла під управління агресора, то усю повноту відповідальності за гуманітарну ситуацію на окупованій території несе держава-окупантка [19].

Впродовж тривалого часу правила, прописані у зазначеному положенні, змінювалися, а після Другої світової війни набули значення звичайного міжнародного гуманітарного права. У сучасному міжнародному гуманітарному праві були уточнені і доповнені зобов'язання держави, що окупувала території, а також права цивільного населення цих територій і правила адміністративного управління цими територіями. Держава-окупантка зобов'язана дотримуватися на окупованих територіях своїх зобов'язань у сфері прав людини щодо осіб, які опинилися під її контролем з причин окупації. Ці зобов'язання містять

дотримання прав людини і підтримання громадського порядку, а також дотримання норм гуманітарного права. Одним з основних зобов'язань окупаційної влади є підтримання певних законів, громадського порядку та забезпечення функціонування суспільного життя на окупованій території, а саме: допомоги у надзвичайних ситуаціях, право на гуманітарну підтримку, право доступу до необхідних послуг, постачання продовольства тощо [30; 13].

Таким чином, проаналізувавши міжнародні правові акти, ми дійшли висновку, що окупованою вважається територія держави, по відношенню до якої здійснений акт агресії і ця територія (або її частина), що захоплена збройними силами держави-агресорки, підпадає під її контроль без отримання суверенних прав на цю територію. Отже, територія визнається окупованою, коли вона знаходиться під безпосереднім контролем ворожої армії і на цій території встановлена окупаційна адміністрація. Ключовим словом тут є «безпосередній контроль та адміністрування». В противному випадку, якщо на території, яка захоплена ворогом, і на якій продовжуються бойові дії та супротив, а влада ворожої країни не встановлена – така територія не є окупованою, а лише захопленою військово, щодо політико-правового статусу – «нічиєю», так званою «сірою зоною».

На окупованих територіях здійснення суверенітету держави, якій ці території належать за міжнародним правом, призупинено. Натомість фактично свої повноваження здійснюють органи влади держави-окупантки або їх призначенці.

Взагалі стан окупації дуже важко пояснити з точки зору закону і права. Тому що, за міжнародним правом, як вже зазначалося вище, спираючись на Гаагську IV Конвенцію, окупація з точки зору права є незаконною дією. Виходячи з цього, окупація скоріше визнається як факт, що стався, аніж законом визнана дія. Неможливо за допомогою закону «оголосити» про окупацію. Тож територія стає окупованою, коли на ній реально встановлюється контроль з боку держави-агресорки і здійснюється адміністративне управління її призначенцями. В той же час, у більшості випадків, за міжнародним правом і міжнародними

відносинами окупаційна влада на окупованій території не визнається. Введення поняття «окупація» пояснюється необхідністю розмежовувати понять контролю і суверенітету. Так, наприклад, під час окупації ворожа армія (в нашому випадку російська) здатна контролювати захоплену територію, але при цьому вона не має суверенних прав на цій території.

Розглянемо поняття «деокупація». Тут варто зазначити, що ані на рівні законодавства, ані з точки зору визначення дефініції як наукової категорії, немає чіткого розуміння. Так, наприклад, ще у 2018 році, після прийняття Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» [46], в якому до речі не значилося про процес деокупації, в експертному середовищі та серед громадськості почало обговорюватися питання про необхідність спеціального закону про деокупацію. В наслідок дискусій у 2021 році народним депутатом України О. Савчук був внесений проєкт закону України (№ 5093) з однойменною назвою «Про деокупацію (формула свободи)». В даному законопроєкті було запропоноване наступне визначення «деокупація тимчасово окупованої території України – це комплекс правових, воєнних, політичних, дипломатичних, адміністративних, економічних, інформаційних, соціальних та інших заходів, спрямованих на відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності в межах державного кордону України» [43].

Даний законопроєкті так і не був прийнятий Верховною Радою України. Натомість, в Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», прийнятому у квітні 2022 року в ст. 1, п. 3 визначається «деокупація – це комплекс заходів державної політики, наслідком яких є повна відсутність на території України, що була тимчасово окупована, збройних формувань Російської Федерації і окупаційної адміністрації Російської Федерації та встановлення загального ефективного контролю України на цій території

(повернення тимчасово окупованої території під загальну юрисдикцію України та відновлення конституційного ладу України на цій території)» [42

Таким чином, вважаємо, що найбільш коректним в рамках даної кваліфікаційної роботи користуватися саме цією дефініцією. Виходячи з якої можна сказати, що деокуповані території – це території, які певний час перебували під тимчасовою окупацією і контролем з боку збройних сил російської федерації та її тимчасової адміністрації. В наслідок цілеспрямованих заходів державної політики (воєнного чи політико-дипломатичного характеру) вони були звільнені від окупації, тобто деокуповані, повернені під загальну юрисдикцію української держави, і на цих територіях знову встановлений ефективний контроль усіх повноважних органів державної влади. За період російсько-української війни від початку повномасштабної агресії деокупованими територіями вважаються м. Херсон та правобережна частина Херсонської області, частина міст (як, наприклад, м. Ізюм), містечок, селищ Харківської області, міста і селища Київської області. Якщо говорити про повну деокупацію території України (частина якої, нажаль, ще залишається тимчасово окупованою), то тут мова йде про повернення до міжнародно визнаних кордонів 1991 року.

Поняття «соціально-економічне відновлення» – це складне поняття, яке потребує уточнення усіх складових. Так, відновлення (синоніми: відродження, реконструкція, реставрація) означає в буквальному сенсі «процес переводу об’єкту у стан дієздатності із стану недієздатності. В більш конкретному вигляді відновлення – це процес відбудови/реконструкції/створення нового, замість зруйнованого/порушеного/ знищеного» [23, с. 184].

У прив’язці до економіки термін «відновлення» може означати відновлення занедбаної в наслідок кризи чи будь-яких інших причин економіки або її реконструкція. Відновлення економіки – це фаза циклу ділової активності, яка слідує за рецесією і представляє собою перехід від «звуження» економіки до її «розширення». Для цієї фази характерні високі темпи зростання ВВП, зайнятості населення, прибутків підприємств та інших показників» [5, с. 52].

Але, на нашу думку, таке трактування з позиції економічної теорії не зовсім відповідає предмету даного дослідження. Тому, в даній роботі під соціально-економічним відновленням будемо розуміти більш широкий процес, такий що спроможний створити міцну базу не лише для подальшої відбудови деокупованих територій, але й їх розвитку. В широкому сенсі це усі соціально-економічні, політичні, управлінські процеси, які покликані усунути наслідки російсько-української війни, забезпечити нормальне функціонування деокупованих територій і стати основою для розвитку. Такий повномасштабний процес передбачає декілька напрямків діяльності. В першу чергу, це фізична реконструкція зруйнованих об'єктів житлового фонду, інфраструктури тощо. По-друге, це повернення переміщених громадян, адже заради них і відбувається це відновлення. Тому акцент робиться на соціальній складовій. Соціально-економічне відновлення передбачає всебічну підтримку мешканців громад, особливо тих, хто потребує особливої підтримки і піклування. По-третє, це підтримка бізнесу, найбільш перспективних для даної території галузей виробництва, і, нарешті – відновлення довкілля, що передбачає розмінування, рекультивація земель, відновлення зелених насаджень тощо.

Також, необхідно звернути увагу на категорію «комплексний підхід». Дана категорія використовується у двох аспектах: як категорія методології науки і як категорія практичної діяльності. З точки зору методології науки комплексний підхід – це такий спосіб здійснення дослідницької діяльності, який розглядає об'єкт дослідження як сукупність компонентів, що підлягають вивченню за допомогою певної сукупності методів. Компоненти можуть бути як відносно однорідними частинами цілого, так і його різнорідними сторонами, які характеризують досліджуваний об'єкт з різних аспектів. Часто комплексний підхід передбачає вивчення складного об'єкту методами цілого комплексу наук. Наприклад, концепція людинознавства базується саме на основі комплексного підходу, а саме: для пізнання сутності людини, як надзвичайно складного явища, необхідно спиратися на комплекс природничих (біологія, фізіологія), психологічних, соціологічних та філософських наук [25, с. 76].

Ідея застосування комплексного підходу щодо вирішення соціальних проблем, зокрема в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій, на теперішній час є загальновизнаною та інтенсивно використовується в практичній діяльності органів публічного управління для управління соціальними процесами. Комплексний підхід орієнтований на формалізоване використання аналітичної діяльності для вирішення будь-якої соціальної проблеми.

Проаналізувавши зміст і сутність ключових понять даного дослідження, ми, по-перше, можемо визначити рівень розвитку певної наукової галузі і практичної сфери: наскільки сформований її понятійно-категоріальний апарат; наскільки поняття і категорії відображають увесь комплекс об'єктів даної сфери, по-друге, оволоділи необхідним інструментарієм дослідження, адже саме зміст понять і категорій дозволяє на первинному етапі дослідження наблизитися до розуміння сутності об'єкту і предмету. Разом з тим, аналізуючи те чи інше поняття, стає очевидним, що деякі з них мають міждисциплінарний характер, що змушувало розширювати сферу пошуку.

Підсумовуючи, зазначимо, що в даному дослідженні будемо спиратися на такі дефініції: 1) деокуповані території – це території, які певний час перебували під тимчасовою окупацією і контролем з боку збройних сил російської федерації та її тимчасової адміністрації. В наслідок цілеспрямованих заходів державної політики (воєнного чи політико-дипломатичного характеру) вони були звільнені від окупації, тобто деокуповані, повернені під загальну юрисдикцію української держави, і на цих територіях знову встановлений ефективний контроль усіх повноважних органів державної влади; 2) соціально-економічне відновлення – це широкомасштабний процес, який передбачає цілий комплекс напрямків діяльності, таких як фізична реконструкція зруйнованих об'єктів житлового фонду, інфраструктури тощо; повернення переміщених громадян, адже саме заради них і відбувається це відновлення. А це, в свою чергу, передбачає всебічну підтримку мешканців громад, особливо тих, хто потребує особливої підтримки і піклування; це підтримка бізнесу, особливо найбільш перспективних

для даної території галузей виробництва, і, нарешті – відновлення довкілля, що передбачає розмінування, рекультивація земель, відновлення зелених насаджень тощо.

1.3. Підходи і методи дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України

Роль методології у науковому дослідженні полягає у тому, що вона визначає реальні способи отримання наукового знання, визначає і направляє основний шлях, за допомогою якого досягається конкретна науково-дослідницька мета. В нашому випадку це дослідження сутності процесу деокупації тимчасово окупованих територій України, можливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій та напрацювання пропозицій практичної моделі його реалізації.

Обрання і обґрунтування методології є особливо значимим етапом дослідження у тих випадках, коли досліджувана проблема стосується неформалізованих процесів, які не завжди піддаються емпіричним вимірам та методам моделювання. Крім того, у дослідженні соціальних законів і процесів завжди істотним фактором є суб'єктивний фактор. У таких випадках обрання адекватної методології є надзвичайно складним етапом.

Дана кваліфікаційна робота полягає у дослідженні комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України. Як видно з формулювання теми, вона включає в себе декілька аспектів: соціальний, економічний, публічно-управлінський, юридичний. Виходячи з цього, методологія даного дослідження має спиратися на комплексний, системний і міждисциплінарний підходи, які забезпечать врахування усього багатоманіття факторів у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Щоб уникнути суб'єктивності у дослідженні слід також спиратися на наукові принципи і методи дослідження, на формування достовірної репрезентативної інформаційної бази дослідження. Також слід звернути увагу на вибір

методологічної парадигми, в рамках якої здійснюється дослідження. Її вибір орієнтує дослідника на найбільш сучасні положення, теорії, припущення, що розроблені сучасною наукою. З'ясувавши роль і значення методології у науковому дослідженні, переходимо до обґрунтування конкретних підходів і методів, які будуть використані в цій роботі.

З початку минулого століття в постнекласичній науці намітилася тенденція синтезу знань в рамках суміжних дисциплін. В її основі лежала парадигма цілісності світу. Це вплинуло на організацію наукових досліджень, в яких все частіше почав використовуватися міждисциплінарний підхід. Ми також будемо спиратися на даний підхід, оскільки, як вже зазначалося вище, досліджувана проблематика знаходиться на «стику» цілої низки соціогуманітарних, поведінкових, правознавчих, публічно-управлінських галузей знань. Як відмічає у своїй статті Ю. Цуркан-Сайфуліна «міждисциплінарний підхід розглядається як комплекс наук, що належать до різних галузей знань, і використовується в обширному дослідницькому просторі. Міждисциплінарний підхід є важливим методологічним підходом у здобутті сучасного знання, де комплекс міждисциплінарних дослідницьких практик сприяє розкриттю смислів процесів, що відбуваються у світі. Вважається, що міждисциплінарність є підходом, що базується на інтегративному характері сучасного етапу наукового пізнання з метою уникнення однобокого, «галузевого» принципу науково-теоретичного освоєння дійсності» [58, с. 263].

Міждисциплінарність в даному дослідженні використана під час аналізу змісту і сутності понять у першому розділі, в процесі дослідження сутності та специфіки соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни та вивчення особливостей комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України – у другому розділі, а також під час проведення емпіричного дослідження, яке проводилось з використанням прикладних методів різних наук.

Наступним важливим підходом, на основі якого реалізується дослідження, є системний підхід. Оскільки світ людей у вигляді суспільства, держави, різних інституцій і організацій являє собою сукупність відкритих нелінійних систем, то відповідно усі зусилля вчених були спрямовані на їх системні вивчення, початок якому був покладений ще у середині XX столітті на основі розробленої загальної теорії систем. В рамках даної теорії сформувалися такі поняття як «система», «зв'язок», «цілісність», «взаємообумовленість». Виходячи із орієнтації на аналіз факторів, направлених перш за все на забезпечення цілісності досліджуваного об'єкта, формується специфіка системного підходу. Його суть полягає у тому, що напочатку йде обґрунтування, що досліджуваний об'єкт являє собою систему, виділяючи при цьому його концепт та структуру. Далі здійснюється виявлення і дослідження зав'язків системного процесу, які мають широкий спектр своєї дії. Найбільшу увагу, зазвичай, привертають системоутворюючі зв'язки, адже саме від них залежить цілісність системи. Також відбувається змістовний аналіз вторинних системних відношень, які відображають закони збереження системного цілого. Загалом системний підхід базується на основних законах системології – наукового напрямку, завданням якого є виявлення закономірностей функціонування конкретних систем.

Таким чином, системний підхід представляє собою випробуваний і обґрунтований погляд на увесь дослідницький процес, оскільки безпосередньо пов'язаний із змістовним переосмисленням поставленої проблеми та умов, які її спричинили.

В даній кваліфікаційній роботі під системою будемо розуміти, в першу чергу, державу, з її ключовими підсистемами: політичною, економічною, соціальною, територіальною, а також управлінською (керуючою). За твердженням С. Корнієвського до керуючої підсистеми належать усі елементи, що забезпечують процес управління, тобто цілеспрямованого впливу на певні процеси, організації, колективи людей [21, с. 74].

На основі системного підходу будемо досліджувати, яким чином функціонує ця складна система, її рівні, зв'язки, фактори, що впливають на її

ефективне функціонування. Завдяки чому зможемо прослідкувати роль керуючої підсистеми у забезпеченні комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України.

В рамках виконання дослідницьких завдань також будемо спиратися на синергетичний підхід. Даний підхід, як спосіб дослідження, дозволяє розглядати суспільство як складну, динамічну систему, функціонування якої відбувається за певними, спільними для усіх типів систем закономірностями. Синергетична парадигма встановлює, що до їх числа належать такі характеристики систем, як відкритість, нелінійність, нерівновага, наявність біфуркаційних періодів («точок біфуркації»), можливість випадкових флуктацій тощо [12, с. 125]. Саме синергетичний підхід надає принципово новий рівень вивчення законів розвитку соціального світу, у тому числі і соціальних законів. На відміну від природних систем, у яких процеси самоорганізації відбуваються природним чином, спонтанно, у системних організаціях соціального типу вони з самого початку пов’язані з необхідністю їх організації та управління.

Соціально-економічні закони, соціокультурні, правові, моральні та інші регулятиви виступають у суспільстві як результат іманентного розвитку самої системи, наслідком її самоорганізації. А от цілеспрямований вплив, пов’язаний із забезпеченням її усталеності, стійкості – є змістом процесу управління. Самоорганізація і управління у розвитку соціальних систем є взаємопов’язаними і взаємодоповнюваними процесами.

Отже, якщо говорити про роль синергетичного підходу в даній роботі, то дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України має враховувати, що дані процеси постійно переживають біфуркаційні періоди, в наслідок чого система стає нестійкою до флуктацій, перебуває у стані невизначеності. Саме тут ключову роль мають відіграти процеси управління, щоб забезпечити перехід системи зі стану хаосу на новий, більш високий рівень впорядкованості. Комплексний підхід, на нашу думку, якраз і виконує функцію управління, керованості соціально-економічного відновлення на звільнених територіях.

Визначившись з ключовими методологічними підходами, перейдемо до обґрунтування методів дослідження. В системному підході використовуються основні загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція і дедукція, систематизація, узагальнення.

Аналіз дозволяє розчленувати складний об’єкт, а саме таким надзвичайно складним об’єктом є соціально-економічне відновлення, на декілька складових елементів (відновлення інфраструктури, виробничих процесів, ведення бізнесу, організації повернення, соціальної підтримки і зайнятості населення тощо). В процесі аналізу вивчаються окремі елементи, а вже потім отримане відокремлене знання поєднується (синтезується) у цілісне знання про увесь об’єкт.

Методи індукції і дедукції дозволяють в процесі наукового пошуку переходити з рівня емпірики до теоретичного рівня і навпаки. Індукція – це рух думки (умовивід) від деяких фактів до побудови гіпотези, а потім теоретичних висновків. Дедукція за законами логіки – це висновок, ланцюжок логічних умовиводів, який рухається від загальних положень до конкретних випадків [25, с. 46]

Схематично дію даних логічних методів можна відобразити наступним чином (Див. Рис. 1).

Рис. 1. Схема логічної дії методів дедукції та індукції [25, с. 47]

Проаналізувавши деякі факти соціально-економічного відновлення, можемо вийти на рівень певних узагальнень і зробити теоретичні висновки, а від теоретичних висновків перейти до практичного підкріплення їх емпіричними даними в третьому розділі роботи.

Метод систематизації використаний при оцінці факторів, які впливають на ефективність соціально-економічного відновлення деокупованих територій.

Метод узагальнення використовується в процесі підготовки висновків до кожного розділу та загалом усього дослідження.

Узагальнюючи перший розділ, зазначимо, що він присвячений створенню методологічного підґрунтя для подальшого глибокого теоретичного вивчення проблеми дослідження.

Методологічну базу даного дослідження складає аналіз наукових джерел, що дозволяє ознайомитися з думками, різними підходами і поглядами закордонних і вітчизняних вчених на проблему соціально-економічного відновлення територій, які перебували під окупацією і дуже постраждали від наслідків воєнних дій. Понятійно-категоріальний аналіз дозволив зосередити нашу увагу на тих дефініціях, які найбільш відповідають проблематиці дослідження. Визначено підходи і методи, що забезпечують дослідження комплексного підходу до соціально-економічного відновлення деокупованих територій України.

Таким чином, даний розділ сприяв формуванню загальної моделі наукового дослідження і в значній мірі забезпечив осмислене і ґрунтовне здійснення подальшого теоретичного пошуку.

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ В ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

2.1. Аналіз світового досвіду організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій у повоєнний період

Протягом останніх років, поки йде російсько-українська війна, в науковому і суспільно-політичному дискурсі постійно приділяється увага проблематиці повоєнного відновлення України, зокрема деокупованих територій. Дана проблематика обговорюється на різних майданчиках, причому не лише національного, а й міжнародного значення. В ній беруть участь керівники урядів держав, політики, громадські діячі, всі, хто буде долучений до відновлення деокупованих територій України і тих, що не перебували під окупацією, але надзвичайно постраждали від російської агресії.

В цих дискусіях так чи інакше береться до уваги світовий досвід відновлення територій, які постраждали в період Другої світової війни в Європі та СРСР, у Південній Кореї після Другої світової і Корейської війн, у В'єтнамі після війни 1954-1975 років та деякий інший.

Алгоритм аналізу і оцінки ключових характеристик програм відновлення різних країн відбувався за такими базовими компонентами: 1) країна, яка аналізується (або територія); 2) часовий період, що передбачав відновлення; 3) оцінка характеру збитків, нанесених певній території, до прийняття програмного документу щодо її відновлення; 4) заходи державного регулювання, які застосовувалися в країнах для реалізації програм відновлення; 5) джерела фінансування програми відновлення; 6) основні результати реалізації програми соціально-економічного відновлення [61].

Розглянемо на конкретних прикладах організацію соціально-економічного відновлення країн Європи після Другої світової війни. Так, наприклад, програма

економічного відновлення повоєнної Європи, або як її часто називають План Маршалла (Дж.К. Маршалл – генерал армії, державний секретар США (1947-1949), передбачала усунення торгівельних бар'єрів, розвиток і модернізацію промисловості європейських країн. Дана програма була розрахована на п'ять років з 1948 по 1952 роки. Основним донором відновлення Європи виступали Сполучені штати Америки, і це цілком зрозуміло, адже майже вся Європа на той час представляла собою руїни. Звичайно, не всі території Європейських країн постраждали однаково від нацистської окупації. Найбільш зруйнованою виявилися Польща, Чехія, Словаччина, власне сама Німеччина. Частково зруйнованими були Франція, Бельгія та деякі інші країни.

На соціально-економічне відновлення європейських країн було витрачено із бюджету США 13,3 млрд доларів, що по нинішнім міркам дорівнює близько 175 млрд доларів, з них прямої допомоги передбачалося 11 млрд, кредитних коштів – 1,2 млрд доларів, і ще 200 млн доларів – це були гарантії під інші кредити. При чому обсяг допомоги, який надавався на відновлення кожної окремої країни, розраховувався виходячи з таких показників як: 1) чисельність населення, 2) втрати і руйнування, що пережила країна під час війни, 3) стан її економіки на момент завершення війни, 4) платіжний баланс та деякі інші [59].

В цілому, кошти які виділялися, йшли на три основні категорії економічного відновлення: запуск виробництва предметів першої необхідності – продовольства, одягу, промислових товарів побутового вжитку; відновлення тяжкого промислового виробництва – обладнання, верстатів, виробництва металу, палива, будівельних матеріалів); відновлення сільського господарства – рекультивація земель, закупівля і часткове виробництво сільськогосподарських машин, запчастин до них, сільськогосподарської сировини тощо. Вважалося, що ці напрямки інвестування дадуть можливість швидко відновитися власній економіці звільнених територій європейських країн. Більш того, виручка від внутрішньої реалізації товарів першої категорії мала інвестуватися у подальший розвиток власної економіки задля зростання виробництва, зменшення дефіциту бюджету, боротьби з інфляцією.

По мірі покращення соціально-економічного стану європейських країн дотації поступово скорочувалися у тих галузях, де власне виробництво вже було здатне розвиватися цілком самостійно. Так, країни-реципієнти від повних дотацій переходили до власного виробництва і в сфері промислового, і в сфері сільгоспвиробництва. Поступово стабілізувалася валютно-фінансова система, розширювалося співробітництво між європейськими країнами з метою стимулювання внутрішньо європейської і світової торгівлі. В рамках світової торгівлі передбачалося збільшення товарообігу із США тими видами товарів, в яких європейські країни мали найбільшу потребу.

Значною перевагою даної програми від багатьох інших, що пропонувалися на той час, була свобода, яка надавалася країнам-учасницям щодо можливості формування власних планів і програм економічного розвитку, а також стимулювання використання внутрішніх ресурсів країн, а головне – розвиток взаємодопомоги між країнами-реципієнтами у використанні наданих коштів. Для реалізації програми була створена Організація європейського економічного співробітництва. Ми вважаємо, що таким чином був створений прообраз майбутнього Європейського Союзу.

В результаті реалізації програми відбулося кількісне покращення економічних показників у доволі короткі строки. Так, наприклад, торгівля країн-учасниць зросла майже у п’ять разів за рахунок лібералізації виробництва і цін, а також відновлення фінансової стабільності; сукупний ВНП збільшився майже на третину; промислове виробництво збільшилося приблизно на 40%, сільськогосподарське – на 11% [9].

Таким чином, План Маршалла й по сьогоднішній день вважається одним з найбільш успішних програм економічного відновлення деокупованих територій. Можна стверджувати, що він досяг усіх своїх основних цілей, в тому числі відновлення і оновлення цілої низки галузей промисловості за короткі строки без зміни національної економічної політики країни. Завдяки реалізації Плану більшості європейських країн вдалося виплатити боргові зобов’язання, що зняло тиск на національну економіку країни і сприяло укріпленню середнього класу

населення деокупованих країн. Крім того, реалізація Плану Маршалла продемонструвала ефективність боротьби з інфляцією за рахунок контролю не тільки за грошовою, але й за товарною масою. А головне, що всі учасники програми, а саме: країни-реципієнти, що отримували донорські кошти, і країна-розробник програми, країна-донор, тобто Сполучені Штати, виграли від участі в ній. Про те, що виграли європейські країни ми вже охарактеризували вище. А що виграла країна-донор? Для США були відкриті нові ринки збуту власних товарів. Так, до 1955 р. обсяг експорту зріс у 1,5 рази у порівнянні з початком дії програми; сума торгових контрактів американських компаній з країнами-учасницями програми склала майже 80% від загального обсягу прямої фінансової допомоги [9]. Це важливо розуміти, адже в реалізації будь якої програми обидві сторони мають задовольнити свій інтерес. В противному випадку, з одностороннім інтересом, навряд чи якась економічна програма спрацює.

План Маршалла не тільки сприяв відновленню економік європейських країн, постраждалих від нацистської агресії та окупації, але й мотивував їх зайнятися реконструкцією своїх економік за прикладом найкращого американського досвіду, сприяв появі об’єднаної Європи, принаймні в частині формування спільного європейського ринку, що в решті решт стало фундаментом для утворення Європейського Союзу та Північно-Атлантичного Альянсу.

Отже, проаналізувавши один з найбільш вдалих прикладів світового досвіду щодо організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій у повоєнний період, стає зрозумілим, чому політичне керівництво України на всіх міжнародних економічних форумах, таких як: Міжнародна конференція в Лугано з питань відновлення України після військової агресії російської федерації (4-5 липня 2022 р.), Міжнародна конференції з відновлення України у Німеччині (11-12 червня 2024 р.), засідання лідерів країн «Великої сімки» (G7) (26 вересня 2024 р.), де була прийнята Спільна декларація про

підтримку відновлення та реконструкції України тощо, наполягає на тому, щоб наші партнери запропонували Україні щось на кшталт Плану Маршалла.

В контексті Другої світової війни можна також розглянути як Радянський Союз намагався забезпечити соціально-економічне відновлення своїх територій, деокупованих в ході німецько-радянської війни 1941-1945 років. Тут варто згадати, що за час війни матеріальний збиток СРСР складав близько 2,5 трлн рублів у вартості грошей на початок 1941 року, що співставно з 30 відсотками всього національного багатства країни. А за оцінками західних економістів, якщо б порівняти збитки СРСР, отримані в ході Другої світової, то вони складають приблизно 2,7 трлн доларів на рівні 2022 року [9].

Для подолання страшних руйнувань, спричинених війною, вже в 1943 р., тобто після перелому у ході війни та початку звільнення окупованих територій, на рівні держави був створений Комітет по відновленню народного господарства на територіях, звільнених від нацистських окупантів. Це стосувалось в тому числі територій у складі України, зокрема територій Запорізької області, яка була звільнена у період з 11 вересня 1943 по 08 лютого 1944 років [4].

Відновлення деокупованих територій України в період Другої світової війни розпочалося в першу чергу з відбудови сільського господарства, оскільки це вимагало менших витрат, ніж на відновлення промисловості, яка частково була релокована за Урал, а здебільшого зруйнована окупантами та відступаючими радянськими військами. Тож, вже у березні 1943 р. вищим керівництвом СРСР було схвалене рішення щодо підготовки до весняної посівної кампанії на звільнених територіях України. На той час вже було деокуповано 42 райони, в основному у східних областях України. У відповідь на це керівництво УРСР звернулося до селян територій, звільнених від німецько-фашистської окупації, щодо мобілізації усіх ресурсів для проведення посівної. Була поставлена задача обробити і засіяти близько 60% площі довоєнного рівня.

Можна сказати, що польові роботи велися впритул до лінії фронту, який хоч і відкочувався поступово на захід, але це не давало відчуття повної безпеки. Тим не менш, селяни, змучені окупацією, з ентузіазмом взялися за відновлення,

тому що перемога над нацистською Німеччиною породила надію і великі сподівання на краще майбутнє. Повним ходом йшла реконструкція машинно-тракторного парку, проводився ремонт сільськогосподарського обладнання, готувалися угіддя до посівної. Одночасно вівся облік населення для залучення усіх мешканців до відбудови. Така масова участь населення звільнених територій у відновленні господарства дала змогу досягти значних результатів у виконанні ремонтних, посівних та інших видів робіт. З поступовою деокупацією території України та віддаленням фронту все більше господарств різних видів діяльності розпочинали своє відновлення [1].

Слід зазначити, що попри всю злочинність тоталітарного радянського сталінського режиму держава, в особі своїх повноважних органів, намагалася якнайшвидше відновити звільнені території. І це, як ми вважаємо, не від «великої любові до України», а лише тому, що саме територія України і Білорусії найбільше постраждали від окупації та були майже вщент зруйновані в ході загарбання. Тож, як пише Л. Ковальська «Господарствам виділяли тимчасові приміщення для радгоспів і МТС, надавалася державна допомога господарствам і колгоспникам і великі пільги у відновленні житла, виробничих приміщень, для придбання реманенту і худоби. Всього з державного бюджету було виділено 25 мільйонів рублів. Крім цього, РНК СРСР в 1943 році асигнувала селянам східних областей Української РСР на відновлення житлових будинків і індивідуальне житлове будівництво 5 мільйонів рублів. Керівництво великого значення надавало залученню господарств у соціалістичні змагання» [18, с. 41].

Наприкінці 1944 р. в СРСР почався процес конверсії збереженої виробничої бази на потреби цивільного споживання. Зокрема цілі галузі, що раніше випускали озброєння і боєприпаси, поступово перелаштовувалися на виробництво промислового обладнання, сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив тощо.

Післявоєнна програма відновлення економіки була сформульована у четвертому п’ятирічному плані (1946-1950 рр.), який передбачав не лише відновлення, але й одночасний розвиток, спрямований на підвищення

промислового виробництва на 48% від довоєнного рівня та сільськогосподарського – на 27%. Для цього було виділено майже 250 млрд рублів на промисловість і 20 млрд – на сільське господарство. Відновлення чорної металургії і паливно-енергетичної галузей були пріоритетними напрямками. У плани відновлення і розвитку крім відбудови зруйнованих підприємств ставилося також будівництво нових промислових підприємств [1].

При цьому, як справедливо зазначає О. Бажан, мова йшла саме про економічне відновлення. В той час як питання соціального характеру майже зовсім не турбувало радянський режим того періоду. Звідси і голод 1946-1947 років, і надзвичайно повільне відновлення тих галузей промисловості, які сприяли б підвищенню реального добробуту населення. Так, темпи росту легкої промисловості, орієнтованої на вироблення товарів народного споживання, відставали від темпів росту важкої промисловості більш ніж у два рази.

Говорячи про досвід відновлення деокупованих територій України після Другої світової війни за участі СРСР, не можливо не згадати про те, що у відбудові економіки були задіяні ресурси воєнних репарацій нацистської Німеччини та її союзників. Це і фінансові кошти, і обладнання, і технічна документація. До речі, отримувачами цих ресурсів був не лише СРСР, але й США, Велика Британія, Франція та інші країні, що постраждали від нацистської окупації.

Отже, результати відновлювального періоду у післявоєнні роки 1946-1950 років були дуже неоднозначними. З одного боку, начебто доволі швидко заліковувалися рани війни, відбудовувалися міста і села, відновлювалося промислове і сільськогосподарське виробництво. Про що свідчать такі показники: наприклад, рівень промислового виробництва збільшився в 4,4 рази і перевищив довоєнний рівень на 15 відсотків. Разом з тим, відновлення виробництва легкої промисловості, спрямованої на покращення добробуту населення, значно відставало, і складало трохи більше половини довоєнного. Все це призводило до зниження реального рівня і якості життя громадян, а погані житлові і побутові умови були характерними для переважної більшості

населення повоєнної України. Тому, якщо вже й брати до уваги досвід різних країн щодо організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій у повоєнний період, то підходити до цього слід з достатньою долею аналітичності і критичності. З цієї точки зору досвід Радянського Союзу може розглядатися здебільшого як негативний приклад.

Сучасний стан російсько-української війни та геополітичні події у світі, зокрема пов'язані зі зміною Президента Сполучених Штатів Америки та його майбутньої адміністрації, загострення напруги у Тихоокеанському регіоні і на Близькому Сході, змушує партнерів української держави все частіше говорити про пошук шляхів припинення цієї кривавої агресії росії проти України. Обговорюється ціла низка сценаріїв, які не завжди співпадають з прагненням нашого народу до справедливого миру для України. Одним з таких сценаріїв є так званий «корейський сценарій», тобто припинення вогню і «заморозка» лінії фронту на тих позиціях, які складуться на момент його здійснення.

Говорячи про «корейський сценарій», це не означає, що ми погоджуємося з ним чи підтримуємо його. Зокрема тому, що більша частина окупованих агресором територій так і залишиться в окупації, в тому числі території Запорізької області і мого рідного краю. Разом з тим, оскільки даний підрозділ присвячений аналізу світового досвіду організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій у повоєнний період, то вважаємо за потрібне розглянути у якості одного з прикладів програму соціально-економічного відновлення Південної Кореї після Другої світової і Корейської воєн.

Війна і розрив наявних економічних зв'язків з Японією, що слідував за нею, нанесли дуже суттєвий збиток виробничому потенціалу країни. Більша частина промисловості, включаючи ключові електрогенеруючі потужності, і природні ресурси залишилися на території північної частині розділеної Кореї, тобто у Північній Кореї (КНДР). Це призвело до того, що в середині 50-х років XX ст. Південна Корея була однією з найбідніших країн світу. Проте за наступні

десятиліття вона опинилася серед світових економічних лідерів за багатьма показниками. Що ж представляє собою «корейське економічне диво»?

У період 1953-1960 років був закладений базіс таким процесам, що дозволило у довгостроковій перспективі стимулювати розвиток економіки Південної Кореї. По-перше, були запущені програми масової освіти для дітей і дорослих; по-друге, ухвалені закони, які обмежували можливості володіння землею для надзвичайно багатих громадян. Так, якщо до війни 3 відсотки самих багатих корейців володіли більш ніж двома третинами усіх земель у країні, то після реформ 50-х років цей показник зменшився в рази; по-третє, широка доступність володіння землею підприємливими верствами населення дала можливість підприємцям розвивати нові види економічної діяльності та інвестування; по-четверте, швидка урбанізація наповнила міста робочою силою і призвела до потужного сплеску розвитку промисловості.

Таким чином, за перші п’ять років відновлення Південної Кореї основою соціально-економічної програми стало жорстке централізоване планування розвитку економіки. Уряд країни однією із своїх пріоритетних цілей ставив побудову незалежної самостійної економіки. Для її реалізації була сформована Національна Рада з питань економічного планування та розвитку, якою був розроблений і запропонований соціально-економічний план на 1962-1966 роки. У плані ставилися доволі амбітні цілі, зокрема економічне зростання на 7,1% кожного року, і в першу чергу за рахунок розвитку легкої промисловості і випуску товарів масового вжитку та їх експорту. Результат перевершив заплановані показники: щорічне зростання досягло 9%, при цьому обсяг експорту зріз на 29% на рік, а товарного виробництва на 15% [52].

Однією з основних реформ, на думку деяких дослідників, була повна націоналізація банківської системи, що дозволило державі повністю контролювати ринок позик і видавати кредити під низький відсоток тим підприємствам, чию діяльність вона розглядала як ключову для реалізації свого п’ятирічного плану.

Друга позиція серед визначених реформ належала відбору управлінських кадрів. Так, відбір керівників найпотужніших підприємств відбувався безпосередньо за участі керівництва держави. В наслідок чого утворилилися так звані «сімейні» корпорації – Samsung, Hyundai и Lucky-Goldstar (LG).

Друга п’ятирічка відновлення економіки Південної Кореї була направлена на прискорення технічного прогресу, технологізацію виробництва та розвиток технічних навичок населення, яке працювало на виробництві. Уряд Південної Кореї вважав, що однією з причин післявоєнного застою було те, що в ході війни з країни виїхали японські підприємці і спеціалісти. Отже, вважалося, що однією з першочергових задач є формування власних високоосвічених і високотехнологічних кадрів.

Також величезна увага у відновленні економіки приділялася розвитку й укріпленню інвестиційної політики. Так, до кінця першої п’ятирічки була розроблена комплексна система сприяння іноземним інвесторам, завдяки чому під час другої п’ятирічки обсяг іноземного капіталу суттєво зріс та сприяв розвитку багатьох галузей [52].

У 1965 р., по мірі того, як відновлювалася і укріплювалася Південна Корея, були відновлені дипломатичні та економічні зв’язки з Японією, внаслідок чого з’явилися нові вигідні ринки збуту, що дозволили Південній Кореї ще більш динамічно розвиватися. Крім того, Японія як колишній колонізатор Кореї, виплачує багатомільйонні репарації.

У 1970-х роках розпочався період реалізації плану економічної самостійності країни. Обрані найбільш пріоритетні галузі виробництва. Серед них розвиток важкої та хімічної промисловості, насамперед для потреб внутрішнього ринку. При цьому Південна Корея не відмовлялася від зовнішніх поставок, зокрема для США, які в цей час вели військові дії у В’єтнамі. Як вказує О. Жолудь доходи Кореї від контрактів, пов’язаних із війною у В’єтнамі, склали у 1967 році 185 млн дол. або біля 4% ВВП країни за цей рік. Закупівлі не лише надавали валюту для придбання сучасного імпортного обладнання, а й

створювали гарантований ринок збуту та допомагали отримати навички, які потім можна було використовувати у інших проектах [14].

На теперішній час Південна Корея є успішним прикладом ефективного відновлення зруйнованої під час війни економіки. Завдяки великій кількості зовнішньої допомоги (а пізніше інвестицій) та ефективному їх використанню, акценту на освіту фахівців, створення та впровадження технологій, а також грамотному плануванню та реалізації стратегічних проектів країна змогла за кілька десятиліть стати країною з розвиненою промисловістю. Сьогодні – це високорозвинена країна, член «Великої двадцятки» з ВВП в 1,713 трлн USD, ВВП на душу населення складає 33 121 USD, 11 економіка світу [14]

Чи увесь досвід Південної Кореї щодо програми соціально-економічного відновлення після війни може бути використаний в Україні? Ми вважаємо, що ні. По-перше, на нашу думку, вже відбулася ціла зміна епох. Період, коли відновлювалася Південна Корея, характеризувався як період індустріально-технологічного суспільства або за висловом Д. Белла «перехід від індустріального до постіндустріального суспільства», тоді як сучасний період – це період пост-постіндустріального суспільства, цифрового суспільства, суспільства штучного інтелекту, тотальної глобалізації. Звичайно, що ці епохальні зміни не можуть не відобразитися у сучасних програмах соціально-економічного відновлення територій повоєнних держав, зокрема України. По-друге, ми дотримуємося думки багатьох дослідників програма соціально-економічного відновлення Південної Кореї, які вважають, що вона була побудована на принципі дирижизму, тобто надмірному втручанню держави в економіку. На сьогодні в Україні цей принцип не спрацює. Громадянське суспільство в Україні, навпаки зараз виступає за дерегуляцію економіки, надання більшої свободи підприємництву, звичайно за умови існування такої законодавчої бази, яка стане на заваді тіньовій економіці, корупції тощо.

Що, на нашу думку, точно треба запозичити з досвіду південнокорейських реформ, так це управлінські практики, зокрема розвиток високої корпоративної культури, відповідальності на усіх щаблях як в сфері корпоративного бізнесу і

підприємництва, так і публічного управління: від громади до державного рівня, формування інституту репутації. Це – запорука високої інвестиційної привабливості. Також слід зосередитись на впровадженні високих технологій в усі сфери життя. Не можна розробляти програми соціально-економічного відновлення на застарілих технологіях: в будівництві, виробничій сфері, освіті, охороні здоров'я, наданні соціальних послуг тощо.

Розглянемо досвід відновлення економіки В'єтнаму, хоч він багато в чому на перших порах нагадував досвід СРСР. Спочатку японська окупація французького Індокітаю (майбутній В'єтнам) 1940-1945 рр, потім Індокітайська війна Франції з силами руху за незалежність В'єтнаму у 1946-1954 рр й нарешті В'єтнамська війна, яка тривала з 1955 по 1975 р. між комуністичним Північним В'єтнамом і Південним В'єтнамом, який підтримувався США, привели до знищення більшої частини виробничого потенціалу країни в результаті бойових дій. Після об'єднання в єдину державу уряд В'єтнаму встановив систему п'ятирічних планів на кшталт Радянського Союзу.

Основною метою програми повоєнного економічного відновлення була поступова «соціалістична трансформація» економіки. Для її реалізації проводилася політика індустріалізації. У ключовому секторі економіки – сільському господарстві, було проведено земельну реформу, в рамках якої велику кількість аграрних земель було конфісковано у великих землевласників та розподілено між малими фермерами для стимулювання ефективного використання землі. Другий п'ятирічний план відновлення економіки був складений для об'єднаного В'єтнаму на період 1976-1980 рр. Він передбачав збільшення на 50% у виробництві продуктів харчування та промислової продукції, обсягах експорту, насамперед за рахунок продовольства та продукції легкої промисловості. У соціальній сфері планувалося розширення і зміцнення системи охорони здоров'я та освіти, зростання доходів робітників та службовців на 30-35%, а селян – на 15-20%. При цьому наголошувалося, що в промисловості виконання цього плану відновлення мало стати лише початком, заклавши основу для більш інтенсивної індустріалізації економіки в майбутньому [35].

Але, нажаль, заплановане не вдалося здійснити: виробництво сільськогосподарської продукції зростало темпами, наполовину меншими від запланованих, промисловість показувала негативне зростання. Загальний рівень ВВП залишився практично незмінним, а ВВП на душу населення істотно знизився, при зростанні населення більш як на 6%. До 1978 р. В'єтнам опинився у кризовій ситуації і перед загрозою голоду в країні, що було зупинене лише завдяки міжнародній гуманітарній допомозі від СРСР, США та Індії.

Після цієї кризи уряд В'єтнаму переглянув свою програму соціально-економічного відновлення. Тепер її головна мета полягала в тому, щоб синхронно проводити макроекономічну фінансову стабілізацію та водночас змінювати виробничо-структурну політику, яка почалася зі стимулювання всіх форм приватного підприємництва в аграрному господарстві та сфері послуг. Внаслідок цього приріст валового продукту компенсував падіння промислового виробництва у державному секторі.

Отже, основними факторами, що дозволили В'єтнаму доволі швидко оговтатися від руйнівних наслідків тридцятирічних війн і стати країною, що швидко розвивається, стали лібералізація внутрішньої та зовнішньої торгівлі, регуляторні послаблення з боку держави для ведення бізнесу, інвестиції в людський та матеріальний капітал. Що дало змогу у 2018 р. значно наростити експорт, а вартість експортованої продукції склала 99,2% обсягу ВВП країни. Значну роль також відіграли іноземні інвестиції [35].

Сьогодні у В'єтнамі продовжується широкомасштабна реформа, яка направлена на більш системний перехід від державно-планової економіки до ринкової з різними формами власності та ринковими механізмами регулювання. Хоча, при цьому, В'єтнам повністю не відмовився від державного регулювання. Поряд з економічними перетвореннями відбувається демократизація суспільних відносин, заснованих на пріоритеті права. В соціальній сфері В'єтнам намагається реалізувати принцип «всенародної держави», тобто «держави народу – для народу». В сфері міжнародних відносин країна сповідує принцип «відкритих дверей», що сприяє розвитку міжнародного співробітництва та

партнерства. У Південно-Східній Азії на теперішній час це одна із доволі успішних країн, що розвиваються.

У вище наведених аналітичних оглядах проаналізовано програми соціально-економічного відновлення країн, постраждалих від війн XX ст. Безумовно, якісь корисні елементи цього досвіду Україна може використати у розробці власних програм соціально-економічного відновлення, але все ж таки варто спиратися на більш сучасний досвід. На наш погляд таким позитивним досвідом може стати приклад Республіки Хорватії.

Після розпаду колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії в наслідок цілої низки економічних, політичних, етнічних, культурних і релігійних факторів, на її теренах утворилися незалежні держави. Але цей процес відбувався не так мирно, як наприклад, розпад СРСР. Цим новоутвореним державам прийшлося вести криваві війни за свою незалежність з 1991 по 1995 роки, зокрема Хорватії.

Взагалі, приклад війни за незалежність Республіки Хорватії є чи не найбільш схожим з сучасною війною України за свою незалежність, хоч наша держава отримала її у 1991 році, а війна у своїй «гарячій» фазі наздогнала аж у 2022 році. Як і в сучасній Україні, у якої на теперішній час окуповано близько 27% території, у Хорватії під час війни було окуповано близько 20% території. Житлові будинки, цивільна інфраструктура міст і містечок Хорватії піддавались ворожим бомбардуванням точно так же, як росія руйнує зараз територію України.

Як відмічає С. Косаревич, в наслідок війни майже 30% хорватської економіки було зруйновано. Індекс виробництва промислової продукції знизився з 205,2 у 1987 р. до 99,7 у 1994 р. Було зруйновано близько 180 тис. житлових будинків. Загальна площа пам’яток культури, які були зруйновані або суттєво пошкоджені, склала близько 181,5 тис.метрів кв., а їх збиток оцінили в понад 161 млн USD. Загалом, пошкодження інфраструктури, втрату виробництва та витрати, пов’язані з біженцями, оцінено в 37 млрд USD. Тільки за офіційними даними, через війну біженцями в Хорватії стали понад 500 тис. осіб, що

становить близько 10% населення. З 1995 по 2003 роки 240 тис. внутрішньо переміщених осіб, переважно хорватської етнічної приналежності, повернулися до місць свого постійного проживання [22].

Тим не менш, Хорватії в цілому вдалося подолати наслідки війни, тому ми вважаємо, що кейс Хорватії є прикладом успішного післявоєнного відновлення. В наслідок чого Хорватія, виконавши вимоги вступу в Європейський Союз, у 2013 році стала його повноправним членом. Тож можливо цей досвід стане найбільш прийнятним для соціально-економічного відновлення нашої держави.

Програма соціально-економічного відновлення Республіки Хорватії була спрямована на вирішення трьох ключових задач: 1) відновлення економіки; 2) повернення біженців та переміщених осіб; 3) ресоціалізація ветеранів. При чому, ці ключові задачі вирішувалися не послідовно, а комплексно, гармонійно доповнюючи одна одну.

Одним з перших кроків на шляху до соціально-економічного відновлення деокупованих територій, ще наприкінці 1991 р., тобто у розпал війни, був створений уряд національного порятунку, до складу якого увійшли представники усіх політичних сил Хорватії. Як писав посол України у Хорватії у 2010-2017 роках О. Левченко «Будь-які власні політичні інтереси були відкладені, а уряд зайнявся тим, щоб перевести усю економіку країни на військові рейки, зупинити падіння головних промислових та сільськогосподарських показників, налагодити ефективний менеджмент на державних підприємствах та заохотити приватні підприємства працювати з повною віддачою на загальнодержавні інтереси» [26].

Величезним викликом було те, що навіть через п’ять років після закінчення війни, тобто у 2000 році, деокуповані та постраждалі від війни території все ще страждали від недостатньої уваги до їхнього економічного відновлення та програм соціальної інтеграції в районах, куди поверталися біженці. Скрутна економічна ситуація, безробіття, пошкоджена або зруйнована інфраструктура, заміновані більшою частиною території були далекими від створення добробуту для постраждалого від війни населення [38].

Уряд Хорватії запровадив програму стабілізації, а потім і подолання інфляції, що згодом призвело до валютної і цінової стабільності. Були усунені деякі викривлення у ціноутворенні, особливо в таких сферах як паливо, електроенергія, газ. Ціні на продукти харчування стабілізувалися, банківські процентні ставки сталі цілком доступними. Таким чином, фінансовий сектор можна сказати вперше був успішно відновлений. Були започатковані і деякі довгострокові трансформації у сфері економіки, зокрема відбулася лібералізація внутрішньої і зовнішньої торгівлі, успішно запроваджено ПДВ, розроблено та ухвалено низку законів щодо пенсійної реформи, створена законодавча база для функціонування ринкової економіки.

Звичайно не можна не згадати про те, що відновленню економічної стабільності Хорватії приділяли увагу міжнародні організації та фінансові інституції. Наприклад, з 2005 по 2010 роки у Хорватії діяв проєкт The Croatia Social and Economic Recovery Project (CSERP), що фінансувався Світовим банком. Це був багатогалузевий проєкт, який підтримував соціально-економічний розвиток районів Хорватії, які постраждали від війни, або «територій особливої державної турботи», шляхом надання відповідних грантів для підтримки малих і середніх підприємств, створення нових робочих місць та додаткових доходів, зменшення кількості замінованих територій та скорочення регіональних відмінностей між відстаючими районами [38].

Але ж економічне відновлення без людей просто неможливе. Хорватія переживала дуже велику проблему біженців, які тікали від війни або насильно переміщувалися, тому у Хорватії було два типи біженців: ті, хто насильно виселявся – вигнанці, і переселенці. В першу чергу треба було врегулювати дану проблему на рівні законодавства. Так, законом було встановлено, що вигнанцями вважаються громадяни Хорватії, які втекли з районів військових дій або були насильно вислані з окупованих територій у 1991-1995 роках, а переселенці – це хорватські серби, які мешкали на окупованих територіях, а після їх деокупації були переселені у хорватський регіон Дунаю або в сусідні країни: Сербію чи Боснію і Герцеговину.

Значним досягненням уряду Республіки Хорватії було те, що він визнав безумовне право біженців і переміщених осіб, які покинули свої домівки в Хорватії під час воєн у колишній Югославії, на добровільне повернення до своїх домівок на основі вільного та усвідомленого вибору, а також їх право на відновлення майна. З цією метою була розроблена Програма уряду щодо повернення та розміщення переміщених осіб, біженців та переселених осіб та Постійна програма відновлення поселень, які постраждали від війни, прийнята в 1998 році [32].

Однак в цьому аспекті треба зазначити, що процес повернення переміщених осіб і біженців до своїх помешкань у Хорватії був надзвичайно складним. Це було пов'язано з соціальною незахищеністю, відсутністю власного чи альтернативного житла, для тих, хто проживав у будинках репатріантів, переслідуванням, залякуванням, безробіттям тощо. Власне, це питання й дотепер до кінця не завершене.

Третьою задачею соціально-економічного відновлення Хорватії була ресоціалізація ветеранів. Адже після війни з фронту почали повертатися ті, хто зі зброєю відстоював незалежність країни. Я наслідок треба було створити умови соціальної реабілітації, працевлаштування великої кількості людей. Хтось із ветеранів прагнув повернутися на своє попереднє місце роботи, хтось розумів необхідність зміни професії у зв'язку з новими умовами, а хтось бажав зайнятись підприємництвом і відкрити власну справу.

Саме на вирішення цих питань спрямовувало свою діяльність Міністерство у справах ветеранів Республіки Хорватія. Воно вело широку роботу з міжнародними організаціями, шукало відповідні грантові проєкти, які давали соціально-економічну підтримку для ветеранських спілок і окремих бізнес-проєктів. Усі заходи підтримувалися як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях. Ми вважаємо, що цей досвід вже непогано реалізується в Україні.

Таким чином, проаналізувавши декілька кейсів розробки програм соціально-економічного відновлення деокупованих територій або територій, особливо постраждалих від бойових дій, на прикладі різних країн, які

вирізнялися різними політичними і соціокультурними умовами, в залежності від геополітичних і регіональних особливостей, ми спробуємо врахувати цей досвід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни.

2.2. Сутність і специфіка соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни (2014-2021 роки)

Більше 10 років українська держава знаходиться у стані війни з російською федерацією, майже 3 роки триває «гаряча» стадія цієї війни, яка розпочалася у лютому 2022 року. За цей період всі без винятку території України (якісь в меншій мірі, а якісь майже тотально), перебувають під ракетними ударами та навалами дронів, частина територій залишаються під окупацією агресора. Завдяки невпинній боротьбі Сил оборони України та всього українського народу частина територій, які були захоплені ворогом під час повномасштабного вторгнення, вже деокуповані. Тож, поряд з продовженням воєнної боротьби проти агресора за звільнення усіх територій, перед державою постало не менш гостре питання організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни.

Ситуація, яка склалася на деокупованих територіях, на сьогоднішній день оцінюється як катастрофічна. Частково або повністю зруйновані житлові помешкання, підприємства та елементи цивільної і критичної інфраструктури на деокупованих територіях Харківщини, Київщини, Сумської, Чернігівської, Миколаївської, Херсонської областей. Значна частина населення, що тікала від окупації, переміщена в межах України, частина виїхала за кордон, а частина змушена переживати повторну евакуацію, оскільки раніше деокуповані території тепер перебувають під постійними обстрілами (Харківщина, Сумщина, Чернігівщина, Херсонщина). Однак навіть в умовах такої надзвичайної ситуації воєнного характеру держава продовжує своє функціонування, намагається

здійснювати соціально-економічне відновлення деокупованих територій, створювати можливості для ведення бізнесу, повернення громадян, вирішення питань соціального характеру. А бізнес, в свою чергу, активно допомагає державі у соціально-економічному відновленні шляхом сплати податків, фінансування зборів на купівлю зброї, розробки нових зразків озброєння, запровадження волонтерських програм соціального та гуманітарного спрямування [11].

Всі ці дії свідчать про те, що разом з веденням активних військових дій щодо повернення усіх територій України, організація соціально-економічного відновлення деокупованих територій, а також територій, що не перебували під окупацією, але піддавалися руйнації, – залишається пріоритетом номер один. Мова йде про готовність усіх суб'єктів суспільного життя: органів державно-публічної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу, громадського сектору та громадян бути активними учасниками процесу відновлення політичної, економічної, соціальної підсистем держави, відновлення потенціалу країни в усіх сферах її життєдіяльності.

Говорячи про сутність і специфіку соціально-економічного відновлення деокупованих територій, варто розуміти, що мова йтиме не лише про період 2022-2024 і наступних років, а й про період, починаючи з 2014 року. Саме у той час наша держава вперше з часів отримання у 1991 році своєї незалежності зіткнулась із загрозами щодо національної безпеки, а саме: збереженням державного суверенітету та територіальної цілісності, збройною агресією у гібридному вигляді («нас там нєт»), окупацією та деокупацією територій.

У період з 2014 року і по початок повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, Україна військовими (АТО, а потім ООС) та політико-дипломатичними діями намагалася вирішувати питання повернення півострова Крим та окупованих території Луганської і Донецької областей у склад цілісної унітарної держави. Паралельно вирішувалися й питання соціально-економічного відновлення територій, які були повернені в ході АТО, зокрема міст Слов'янська, Краматорська, Світлодару, Авдіївки, Мар'їнки та інших малих містечок і селищ.

Взагалі, слід відзначити, що деокупація територій Донецької і Луганської областей у 2014 р. відбувалася доволі швидко і багато з них були звільнені протягом року. Тому на той час на деокупованих територіях не відмічалося такого рівня руйнівних наслідків воєнних дій як це ми спостерігаємо наразі. Відповідно, і питання соціально-економічного відновлення не стояло так гостро. Можна сказати, що воно навіть не піднімалося у публічному дискурсі майже до 2019 року. Не існувало єдиних підходів до поняття «відновлення», а проблема розглядалася здебільшого на регіональному рівні: на рівні військово-цивільних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. В цьому, на наш погляд, якраз і полягала специфіка соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в 2014-2021 роках.

В основному організація відновлення деокупованих територій зосереджувалася на очевидних речах – на відбудові житла, цивільної інфраструктури, налагодженні місцевого виробництва та бізнесу. Тому, на думку органів державної влади та місцевого самоврядування, що діяли на цих територіях, не потрібно було довгострокових стратегій та детальних планів щодо відновлення.

Ми вважаємо, що з одного боку, такий стан речей був пов’язаний з тим, що на загальнонаціональному рівні не було розроблено єдиного уніфікованого підходу до політики і планування відновлення, згідно якого місцева влада на своєму рівні мала б здійснювати таке планування. З іншого боку – посадовці на місцевому рівні наголошували на проблемах, які впливали на розробку та реалізацію відповідних планів. Про що йде мова? Справа в тому, що прифронтові громади на нормативному рівні були прирівняні до тимчасово окупованих територій, тому державний бюджет не підтримував проєкти відновлення на цих територіях [2].

Зрозуміло, що без належної державно-фінансової підтримки не могло йти мови про якісь стратегії щодо відновлення та плани їх реалізації. Тому органи місцевого самоврядування розраховували на місцевий бізнес та кошти місцевих бюджетів, а також намагалися самостійно шукати підтримки серед іноземних

фондів, Міжнародних громадських і гуманітарних організацій на кшталт USAID, ПРООН, ЮНІСЕФ, готуючи заявки на конкурсні проєкти для отримання грантових коштів.

Міжнародні організації часто й самі ставали ініціаторами співпраці з органами державної влади та місцевого самоврядування на регіональному і місцевому рівнях. Така співпраця давала можливість швидко реагувати на проблеми, що виникали, та розробляти заходи щодо їх вирішення. Так, наприклад, на першому етапі міжнародна допомога використовувалася на відбудову житла, потім на соціальну інфраструктуру та на надання медичних послуг.

Мова про урядову підтримку закордонних партнерів, створення міжнародних коаліцій як, наприклад, Ukraine Facility, UNITED 24, – взагалі не йшлася на той час. Якщо коротко, то ці програми представляли собою спеціальний інвестиційний інструмент для стимулювання інвестицій у пріоритетні сектори економіки України, відновлення країни в цілому. До фінансування інвестиційних проєктів залучаються міжнародні фінансові інституції, такі як Європейський Банк реконструкції та розвитку, Європейський інвестиційний банк та деякі інші. Фінансова підтримка буде доступна для національних державних та приватних компаній.

Виявляючи специфіку соціально-економічного відновлення деокупованих територій у період 2014 року, слід визначити проблемні зони, з якими стикалися органи місцевої влади в процесі організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій. Серед основних проблем можна виокремити наступні:

1) відсутність чітких критеріїв, які б визначали території, що підлягають відновленню;

2) складність врахування нагальних потреб звільнених територій в наслідок постійної міграції місцевих мешканців;

3) обмежені строки, протягом яких необхідно було відбудовувати житло і інфраструктурні об’єкти;

4) «кадровий голод», який утворився на деокупованих територіях як на рівні органів місцевої влади (не вистачало посадовців, які мали брати на себе ініціативу і відповідальність за відновлення і розвиток цих територій), так і на рівні безпосередніх виконавців (будівельників, працівників ЖКГ тощо);

5) нестача фінансових ресурсів для втілення широкомасштабних проєктів на фінансування яких державна влада не давала ніяких гарантій;

6) відсутність прозорості у розподілі ресурсів між різними територіями та багато інших.

Найголовніше, на чому слід було зосередитися в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій – це:

– по-перше, оцінка рівня збитків і пошкоджень та можливості їх відбудови. Адже щодо деяких об'єктів, то правильніше було їх не відбудовувати, а остаточно знести та будувати наново, з урахуванням індивідуальних особливостей територій, потреб мешканців, що залишилися на деокупованих територіях, і нових технологій;

– по-друге, визначення пріоритетів сфер відновлення (наприклад, житлові помешкання, чи критична інфраструктура, чи об'єкти соціальної сфери: освітні і медичні заклади тощо). Тільки з урахуванням цих показників можна було б розраховувати на повернення на деокуповані території вимушених переселенців. Встановлення пріоритетів мало б сприяти раціональному та справедливому розподілу ресурсів. Звичайно, що про комплексне відновлення мова взагалі не йшла із-за тотального браку фінансових коштів;

– по-третє, в організації соціально-економічного відновлення мали враховуватися безпекові аспекти, оскільки деокуповані території залишалися у безпосередній близькості до лінії розмежування.

Ще одним важливим аспектом, який розкриває специфіку соціально-економічного відновлення деокупованих територій України у період 2014-2021 років, є комунікація між суб'єктами організації відновлення. Серед таких суб'єктів варто виділити органи центральної державно-публічної влади (Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства тощо), органи регіональної

державно-публічної влади (військово-цивільні адміністрації), органи місцевого самоврядування (міські голови, голови громад, старости).

На комунікацію між різними гілками влади на початку війни росії проти України 2014 року впливала політична ситуація в країні, яка склалася на той момент. Особливість політичної ситуації полягала в тому, між органами центральної влади і органами місцевого самоврядування нерідко створювалася напружена взаємодія. З одного боку, вона була викликана реформою децентралізації, в наслідок чого органи влади на місцях вимагали більшої автономії і самостійності. З іншого – центральна влада хоч і не публічно, не «в голос», але час від часу звинувачувала місцеву владу в тому, що за її невдалого управління в регіоні формувалися сепаратистські настрої, які в решті решт сприяли виникненню збройного конфлікту та окупації. Таким чином, ми можемо стверджувати, що на початках формування політики відновлення деокупованих територій спостерігалися труднощі у комунікації між органами центральної влади та органами місцевого самоврядування.

Так, за результатами звіту дослідження «Відновлення інститутів публічної влади на деокупованих територіях у 2014-2023 роках: аналіз досвіду та потреб громад», яке включало багато параметрів і індикаторів виміру, в тому числі глибинні інтерв'ю з різними стейкхолдерами процесу, дослідники відмічають наступне: часто співпраця та комунікація місцевої і центральної влади була у формі надання статистичної інформації та підготовки звітів. Запити на статистичні дані, розпорядження центральної влади, як правило, не мали чітко визначених критеріїв та інструкцій. Це ускладнювало для місцевої влади їхню підготовку та часто збільшувало спротив серед представників органів місцевого самоврядування [3, с. 43].

Проте, здоровий глузд і тиск з боку громадського сектору (громадських активістів, громадських організацій, медіа) та здравомислячих політиків в решті решт сприяв подоланню цих негативних тенденцій. Для реалізації і координації політики відновлення деокупованих територій у червні 2016 року було створено Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України

(попередня його назва була Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України) та запроваджено посаду профільного віцепрем'єр-міністра.

Завдяки створенню даного органу центральна влада почала активно допомагати органам влади на місцях у реалізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій. Зокрема мова йде про залучення міжнародної гуманітарної і технічної підтримки для деокупованих територій з питань розмінування, відбудови зруйнованого житла, гуманітарної допомоги місцевим мешканцям.

В цей же час починають розроблятися перші міжнародні програми для реалізації політики соціально-економічного відновлення, завдяки яким держава отримала суттєву фінансову підтримку для відновлення деокупованих територій. Так, у 2015 році Уряд України уклав угоду з Європейським інвестиційним банком про отримання кредиту під незначні відсотки з довготривалим терміном погашення у розмірі 200 млн євро саме на фінансування локальних проєктів, що були спрямовані на відбудову знищеної соціальної інфраструктури звільнених територій та покращення умов життя мешканців, що поверталися на ці території. Під дію Програми підпали території Луганської і Донецької областей, що постраждали від збройної агресії росії та прилеглі території Харківської, Запорізької, Дніпропетровської областей, які прийняли найбільшу кількість переміщених осіб [6]. Міжнародні програми інземних держав-партнерів відіграли значну роль у відновленні деокупованих територій та підтримці місцевого населення.

Також серед ключових напрямів міжнародної підтримки на рівні міжнародних програм стало сприяння розвитку малого і середнього бізнесу на деокупованих територіях. В основному це реалізувалося за рахунок грантових проєктів та безповоротного кредитування. Кредитні кошти витрачалися на придбання обладнання, оренду приміщень, закупівлю сировини.

Важливим напрямком програм підтримки відновлення деокупованих територій України з боку міжнародних донорів був розвиток освіти, культури та громадського сектору.

Оскільки в даній кваліфікаційній роботі мова йде про соціально-економічне відновлення, то, на нашу думку, дуже важливо зупинитися і на соціальній, а не лише економічній складовій.

Соціальний аспект відновлення представлений такими напрямками, як освіта, охорона здоров'я, культура. Адже важливо не лише відновити зруйновані війною території, але й зробити так, щоб на деокупованих територіях назавжди відродилася і закріпилася українська ідентичність, і стало неможливим повернення «руського міру».

Розпочнемо з освіти. У 2014-2021 роках система освіти потребувала реформування, оптимізації та удосконалення матеріально-технічної бази на усій території країни, а на деокупованих територіях ситуація додатково ускладнювалась частковою руйнацією великої кількості шкіл, дошкільних закладів, закладів вищої освіти, вимушеною міграцією освітян та більшої частини здобувачів освіти усіх рівнів. Спостерігалися певні диспропорції у якості надання освітніх послуг різними закладами освіти, що призводило до переповнення одних, і нестачі контингенту в інших. Тому, відновлення системи освіти на деокупованих територіях, підвищення її якості були одним з перших пріоритетів соціально-економічного відновлення в цілому. Адже не дарма існує твердження, що там де є дитячі садочки і школи – там існує життя. Тож посадовці місцевого самоврядування важливим фактором для відновлення і розвитку громад, повернення переселенців вважали необхідним якомога швидше відновити заклади освіти та розпочати навчальний процес.

На успішність відновлення освітньої сфери на деокупованих територіях впливало декілька об'єктивних і суб'єктивних чинників. По-перше, в наслідок зменшення чисельності населення постала необхідність оптимізації мережі закладів освіти (укрупнення одних і закриття інших). Адже відбудова усіх зруйнованих чи пошкоджених шкіл, особливо в громадах з невеликою кількістю

дітей, призводила б до нераціонального використання коштів і проблеми з подальшим утриманням цих освітніх закладів. Нестача педагогічних кадрів також заважала існуванню широкої мережі освітніх закладів. В той же час відсутність розвинутого транспортного сполучення між окремими населеними пунктами в наслідок поганої якості доріг ускладнювало процеси оптимізації освітньої мережі та об'єднання шкіл для декількох громад.

По-друге, виникла гостра потреба в оновленні підходів і методів викладання і навчання у відповідності до вимог загальноукраїнського освітнього простору, в першу чергу мова йшла про викладання українською мовою. Як вже зазначалося вище, відсутність високопрофесійних кадрів ставала на заваді до успішного втілення цих вимог, в наслідок чого процес оновлення гальмувався, а якість погіршувалася. Про це свідчать показники якості складання ЗНО випускниками шкіл зі східних регіонів, де результати з української мови, історії України були нижчі ніж по всій Україні.

По-третє, не лише брак педагогічних кадрів, але й їх якість і моральний стан заважали успішному відновленню освітньої сфери. Відомо, що під час окупації вчителі представляли собою одну з найбільш вразливих категорій населення. Вони були об'єктами маніпуляції з боку окупаційної влади, їх примушували брати участь у так званому референдумі, втягували у різноманітні політичні акції, що призвело до дискредитації певної частини педагогів. А деяка частина педагогів добровільно йшла на співпрацю з окупантами. Отже, для відновлення системи освіти на деокупованих територіях поставала необхідність у залученні нових педагогічних кадрів з проактивною українською позицією.

Таким чином, для успішного втілення заходів щодо відновлення сфери освіти на деокупованих територіях необхідна була чітка і виважена державна політика, яка мала враховувати усі вище визначені аспекти: кількість дітей у громадах, наявність кадрів та професійний потенціал педагогів, наявність фінансових ресурсів для відбудови закладів освіти та дошкільних закладів.

Медична сфера та охорона здоров'я. Довгий час медична сфера і надання медичних послуг по всій території України мали низку проблем і претензій з

боку як населення щодо їх якості, так і медичного персоналу стосовно оплати праці, відсутності якісного медичного обладнання тощо. Відповідно на територіях, які певний час перебували під окупацією, ці проблеми були багатократно посилені. Так, наприклад, частина медичних закладів була зруйнована, а медичне обладнання було вивезене окупаційною владою під час звільнення територій від ворога або також знищено.

Відчувався страшенний брак кадрів у медичній сфері. Під час окупації більшість медичного персоналу виїхала як вимушені переселенці, щоб не йти на співпрацю з окупантами, тим більше не надавати медичні послуги їх воякам. Частина медиків перебувала у складі сил АТО у медичних підрозділах. Тож відновлення закладів охорони здоров'я на деокупованих територіях, забезпечення їх якісним медичним обладнанням та кваліфікованим медичним персоналом стало одним з першочергових завдань у переліку заходів щодо соціально-економічного відновлення деокупованих територій.

На думку експертів, для розв'язання цієї проблеми необхідні були додаткові заходи, такі як надання пільгового житла для повернення і збереження фахівців-медиків на звільнених територіях, пошук фінансових ресурсів для виплати збільшених заробітних плат медичному персоналу за рахунок встановлення певного коефіцієнту шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів для тимчасових фінансово-економічних розрахунків перехідного періоду [3, с. 53]. Звичайно, це не могло бути реалізовано органами місцевої влади, а лише за участі центральних органів влади. Проте, ці заходи так і не були втілені у життя, що стримувало відновлення медичної сфери.

Отже, зруйновані заклади охорони здоров'я, відсутність необхідного медичного обладнання, відсутність координації з боку органів місцевого самоврядування та центральних органів влади забезпечення медичними послугами ускладнювали швидке відновлення сфери охорони здоров'я на деокупованих територіях.

Частково означені проблеми вирішувалися шляхом впровадження системи мобільних медичних служб. Так була забезпечена можливість надання медичної

допомоги людям, що проживали на віддалених територіях, де були відсутні не тільки медичні заклади і кваліфіковані лікарі, а навіть ФАПи (фельдшерсько-акушерські пункти) з одним фельдшером.

Пізніше, з початком медичної реформи, частково потреби у вузькопрофільних спеціалістах вдалося задовольнити за рахунок роботи лікарів-ФОП (фізичних осіб підприємців), що певною мірою розширило можливості надання якісних медичних послуг.

Слід також відзначити, що значний внесок у відновлення сфери охорони здоров'я зробили міжнародні організації і фонди. Проєкти міжнародної допомоги включали постачання медичного обладнання, спеціальних автомобілів (реанімобілів), лікарських засобів, таких як інсулін, серцево-судинні засоби тощо. Крім того, міжнародні організації організовували проведення спеціальних навчальних курсів і семінарів для медичних працівників. Ефективним, на думку експертів, було залучення до навчальних курсів представників місцевої влади, які відповідали за управління в галузі охорони здоров'я. Це дозволило підвищити рівень адміністрування надання послуг і підготувати кадровий ресурс до більш успішної реалізації медичної реформи у громадах [3, с. 56].

Таким чином, дослідивши сутність і специфіку соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни у 2014-2021 роках, приходимо до висновку, що політика відновлення деокупованих територій в означений період змінювалася від орієнтації виключно на відбудову житлового фонду та об'єктів інфраструктури до намагання слідувати соціально-орієнтованим стратегічним цілем розвитку територій**.**

Разом з тим, слід відмітити, що на державному рівні так і не встановлено загального комплексного підходу до відновлення деокупованих територій, оскільки й до сьогодні існують неузгодженості щодо критеріїв, типів територій залежно від безпекових умов. Відсутні загальнонаціональна політика щодо внутрішньо переміщених осіб та вимушених біженців, координація і співпраця між різними відомчими установами різних міністерств: Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерства соціальної політики,

Міністерства розвитку громад та територій України та інших. Всі зазначені фактори та низка інших, мають бути врахованими під час організації соціально-економічного відновлення у період, починаючи з 2022 року по теперішній час та наступні роки, адже, нажаль, війна ще триває і в доповнення до територій, що знаходяться під довготривалою окупацією, з'являються нові тимчасово окуповані території України.

2.3. Особливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни (2022-2024 роки)

Проаналізувавши сутність та специфіку соціально-економічного відновлення деокупованих територій російсько-української війни у 2014-2021 роках, переходимо до виявлення особливостей в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій вже в процесі повномасштабного вторгнення росії в Україну, тобто після 24 лютого 2022 року. Ключовий акцент даної частини кваліфікаційної роботи робиться на комплексному підході в процесі відновлення, який покладений в його основу.

Після повномасштабного вторгнення та перших місяців «гарячої» стадії російсько-української війни військово-політичному керівництву держави стало зрозуміло, що цей етап війни зовсім не схожий на попередні роки війни ані за масштабами ведення бойових дій, ані за ресурсними витратами, ані за масштабами руйнувань. Тож і розробка стратегії відновлення деокупованих територій та територій, які хоч і не перебували безпосередньо під окупацією, але піддавалися руйнації, залишається пріоритетом української влади, а новий план відновлення територій має носити не локальний спорадичний характер, а комплексний, який дозволить врахувати всі значущі для життєдіяльності держави, її громадян аспекти, зробити Україну справжньою європейською модерновою країною.

Тут знову потрібно (це розглядалося у 1 розділі під час уточнення змісту і сутності понять), повернутися до категорії «відновлення». Дана категорія протягом майже трьох останніх років перебуває у постійному суспільно-політичному дискурсі. При чому, якщо у попередні роки вважалося, що відновлення стосується виключно територій ОРДЛО, які будуть повернуті в ході деокупації, то зараз мова йде про комплексне відновлення України.

Безпрецедентна варварська руйнація нашої країни і української нації (на цьому важливо наголосити, оскільки відновлювати треба буде не лише території, але й саму націю, національну ідентичність, дух нації – звідси й соціальне відновлення) здійснюється з використанням найагресивніших засобів. Як пише Я. Петренко: «Ця відверта геноцидна агресія здійснює багатовимірний негативний і катастрофічний вплив на усі сторони нашого суспільного буття. Тому цілком природньо, що різні актори/суб'єкти обмірковують і публічно пропонують власні ідеї, рецепти, плани, концепції «відновлення» знищеного, аж до підготовки відповідного законодавства. Як показує аналіз нинішньої ситуації Україна за жодних обставин уже ніколи не повернеться до попереднього стану – умовно початку 2014 року; для виживання та розвитку ми, як нація, маємо здійснити глибокі внутрішні трансформації у ситуації хиткого і мінливого світопорядку, виходячи передовсім із власних ресурсів та спроможностей» [36]. Виходячи з цих міркувань, автор якраз і звертається до процесів, які описуються категоріями «відбудова – реконструкція – відновлення – створення нового».

З позицій комплексного підходу ми розуміємо, що дані категорії не варто розглядати як синоніми, оскільки вони несуть в собі достатньо самостійні смисли, на які, в тому числі, впливають часово-просторові аспекти. Так, під час війни, коли йдуть військові дії, в ході яких звільняються території і лінія фронту відкочується на певну відстань, мова буде йти лише про відбудову критичної інфраструктури, яка забезпечуватиме безпекову складову і нормальне функціонування громади. Наприклад, вчасно відбудований водогін, міст чи інший об'єкт критичної інфраструктури, є важливою складовою забезпечення стійкості громади, міста, спільноти. Саме так відбувалося на деокупованих

територіях Харківщини, Херсонщини, Миколаївщини, які, будучі звільненими, залишилися у близькості до лінії зіткнення.

Там же, де лінія фронту відсунулася далеко (деокуповані території Київської області), паралельно з відбудовою вирішуються питання відновлення і, навіть створення нового. Так, наприклад, об'єкти енергетичної інфраструктури не просто відбудовуються (зруйноване вже неможливо, а в окремих випадках – недоцільно відбудовувати), вони відновлюються на нових засадах: з точки зору подальшої безпеки щодо ураження, з точки зору енергозбереження та ефективного розподілу електроенергії. Це ж стосується й житлового фонду. Будинки, які відновлюються, чи будуються на місці зруйнованих, мають враховувати не просто потребу в квадратних метрах, а створювати комфортні умови житла, енергоефективність, поліпшити інфраструктуру навколо них, враховуючи при цьому екологічну ситуацію, демографічну (молоді сім'ї, дітонароджуваність, наявність дитячих дошкільних закладів і закладів середньої освіти тощо).

До речі, про таке розуміння відновлення говорили респонденти, які брали участь у дослідженні «Відновлення інститутів публічної влади на деокупованих територіях у 2014-2023 роках: аналіз досвіду та потреб громад». На їх думку, відновлення включає два основні процеси – відбудову і модернізацію. Тобто, за словами опитаних, відновлення стосується комплексу заходів відбудови (тобто відновлення інфраструктури) та модернізації (що полягає у залученні інвестицій і плануванні довгострокових заходів створення нового) [3].

Саме враховуючи методологічне розуміння категорій «відбудова – реконструкція – відновлення – створення нового», має формуватися комплексна стратегія відновлення як деокупованих територій, так і всіх регіонів України, яка крім загальних засад буде містити конкретний план докорінних трансформацій (відбудови / відновлення) та шляхи і засоби їх реалізації.

До речі, відповідаючи на зауваження деяких скептиків, які час від часу лунають у засобах масової інформації, соціальних мережах щодо доречності і своєчасності відновлення деокупованих територій від песимістично-

невпевнених («не на часі», «треба перечекати», «треба спочатку завершити війну») до відверто зрадницьких («ще невідомо як війна буде розвиватися, чим закінчиться»), варто зазаначити, що країна має функціонувати «тут і зараз», а не «колись і потім». Відновлювана українська економіка має забезпечувати громадян і Сили Оборони України всім необхідним для життєдіяльності та протистоянню агресору. Збройним Силам важливо мати міцний тил, у якому виробничі та інші економічні процеси функціонуватимуть злагоджено і будуть здатні оперативно вирішувати потреби фронту. Ми також говоримо про ментальне і фізичне відновлення людей, про інклюзивну інфраструктуру, якою будуть користуватися ветерани з пораненнями і цивільні з обмеженими можливостями. Ці соціальні потреби не можуть чекати на закінчення війни. Тому, дискусії і реальні дії щодо відновлення України розпочалися вже навесні 2022 року.

21 квітня 2022 року Указом Президента України була створена Національна рада з відновлення України від наслідків війни як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. До функціоналу і основних завдань Ради належали такі: 1) визначення й напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди та забезпечить сталий розвиток України, 2) підготовка стратегічних концептів, ініціатив, проєктів законодавчих та інших нормативно-правових актів, 3) розробка плану заходів з соціально-економічного відновлення у воєнні і повоєнні роки.

Національна рада, яка складалася з експертів, політиків, лідерів громадської думки, громадських активістів тощо, наголошувала на необхідності комплексного підходу до організації соціально-економічного відновлення. Як зазначали експерти, комплексний підхід до організації відновлення має відбуватися у всіх галузях економіки (відновлення інфраструктури, енергетичного потенціалу, житла, сфер виробництва, інвестицій, вільного і доступного ведення бізнесу тощо) і соціальної сфери, включати розвиток інституцій громадянського суспільства (громадських організацій, громадського

лідерства), розбудову демократичних інститутів (права і свободи людини і громадянина, свобода вибору, цінність окремо взятої особистості тощо), впровадження європейських стандартів життя. При цьому слід виділити пріоритетні території і сфери відновлення.

Всю територію нашої великої країни умовно можна поділити на три зони: території, що знаходяться у прифронтовій зоні і класифікуються як території особливої небезпеки (30-кілометрова зона вздовж всієї лінії фронту); території, які розташовані відразу за прифронтовою зоною; і, на щастя, більша частина території України, яка періодично зазнає бомбардувань, але вважається зоною відносної безпеки.

Зрозуміло, що відновлення у 30-кілометровій зоні вздовж лінії фронту (Сумська, Чернігівська, Харківська, Херсонська, Запорізька області та деякі інші) буде відрізнятися від територій, які хоч і зазнали руйнувань, але знаходяться далеко від лінії зіткнення та активного ведення бойових дій. Частина цих територій нещодавно звільнена від окупації, деякі ще перебувають під тимчасовою окупацією. Вони дуже небезпечні, заміновані, велика частина населених пунктів на цих територіях майже повністю зруйнована. Відповідно для таких територій не може бути запропонований такий самий варіант відновлення, як для інших територій. Враховуючи все це, сутність комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення полягає в тому, щоб чітко визначити де?, що? і як? робити на різних територіях, разом з тим, не допустити перекосів, зокрема таких як відкладання процесів відновлення на особливо небезпечних територіях якраз з питань безпеки, або щоб частина центральних, північних областей України та її західні регіони як найменш постраждалі, не отримали нового поштовху для розвитку. Там теж має відбуватися відновлення, адже не можна допустити, щоб на одних територіях відбувся етап повної зміни підходів до їх планування та розвитку, а інших – ні. Отже, мають розроблятися програми відновлення усіх територій України, в тому числі деокупованих, але вони мають бути дуже різними.

В силу чітко визначеного предмету даного дослідження – деокуповані території – будемо розглядати комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України.

Ми вважаємо, що на перших етапах організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій питання буде стояти про відновлення і налагодження роботи органів місцевої влади, які будуть координувати всі відновлювальні процеси, включаючи забезпечення максимального рівня безпеки і первинних потреб мешканців громад. Оскільки представники влади на місцевому рівні мають повноту інформації про стан території, то саме вони мають визначати першочергові проблеми деокупованих територій. Відомі успішні кейси дій посадовців місцевої влади, які організували перепис населення у громадах після деокупації, облік зруйнованого та пошкодженого громадського і приватного майна, і визначили кількість необхідних послуг відповідно до потреб. Такі дії допомогли визначити реальні потреби мешканців громад на підставі чого раціонально розподілити гуманітарну допомогу та оперативно її надавати [11].

Наступним завданням на першочерговому етапі відновлення деокупованих територій є визначення основних пріоритетів. Встановлення пріоритетності вимагає врахування цілої низки факторів, а саме: 1) різні громади мають різний ступінь зруйнованості, 2) різний людський потенціал (скільки людей виїхало, скільки повернулося, який середній вік мешканців на деокупованих територіях тощо), 3) різні фінансові можливості, 4) скільки часу території перебували під окупацією (деякі території перебували у тимчасовій окупації близько трьох місяців, деякі – майже рік, а деякі знаходяться в окупації й досі) і багато інших факторів.

Зрозуміло, що спершу мова йтиме про вирішення базових проблем території: забезпечення людей житлом, комунальними послугами (електроенергією, газо-, водо- і теплопостачанням, зв’язком тощо), забезпечення будматеріалами, відновлення транспортного сполучення з іншими територіями. У випадку неможливості швидкого відновлення житлового фонду місцева влада

в особі військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування має забезпечувати мешканців тимчасовим соціальним житлом. Після розв'язання першочергових проблем на деокупованих територіях постає необхідність планування більш глобальних і довгострокових заходів відновлення.

Оскільки мова йде про комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій, то паралельно з вирішенням задач первинного рівня, про яке говорилось вище, невідкладним завданням для органів місцевого самоврядування є також відновлення економічного компоненту та стимулювання економічних показників шляхом сприяння розвитку малого і середнього бізнесу, повернення релокованих підприємств (за достатньої безпекової можливості), що вирішить проблему робочих місць і зайнятості населення. Такі економічні кроки сприятимуть наповненню місцевих бюджетів і мотивуватимуть мешканців, що виїхали до або під час окупації, повертатися до своїх громад.

Взагалі, на нашу думку, роль бізнесу і приватної ініціативи у соціально-економічному відновленні деокупованих територій ще до кінця не використана. А насправді залучення місцевого бізнесу до відновлення має значні переваги. Це не лише створення нових робочих місць, що безумовно є важливим для повернення людей до деокупованих територій, але це ще й формальні і неформальні зв'язки представників бізнесу з іншими бізнесменами своєї галузі з інших регіонів. Такі горизонтальні зв'язки можуть сприяти обміну досвідом, ресурсами, прискоренню проєктів відновлення та вирішити деякі проблеми місцевого рівня без залучення представників інших рівнів влади.

На рівні з бізнесом вагому роль у відновленні деокупованих територій може відіграти соціальне партнерство місцевої влади з громадянським сектором у плануванні та здійсненні конкретних заходів щодо відновлення. Участь громадських організацій в цьому процесі може забезпечити більш збалансовані результати у взаємодії органів місцевої влади, центральних органів влади та міжнародних донорських організацій. Адже відомо, що міжнародні партнери більше орієнтовані на співпрацю саме з громадянським сектором.

Громадські організації та громадські лідери в процесі відновлення відіграють значну роль в реалізації таких напрямків як: 1) встановлення діалогу між органами місцевої влади та мешканцями громад, донесення їх позиції у вирішенні тих чи інших питань щодо відновлення; 2) моніторинг прозорості рішень місцевої влади; 3) контроль за виділенням та витрачанням бюджетних коштів і ресурсів; 4) проєктна діяльність (підготовка і реалізація проєктів щодо відновлення окремих сфер життєдіяльності, як наприклад, соціальної та екологічної); 5) громадська активізація усіх мешканців громад, зокрема на участь у громадських роботах щодо розбирання завалів, прибирання сміття, озеленення тощо; 5) залучення фінансових коштів від міжнародних донорів, меценатів, місцевого бізнесу для реалізації проєктів і програм відновлення; 6) організація супроводу ветеранів російсько-української війни та членів сімей ветеранів в організації приватного підприємництва; 7) допомога молодіжним організаціям і молоді в реалізації потреб їх розвитку та багато іншого.

Нажаль на теперішній час відмічається значна диспропорція у кількості громадських організацій на деокупованих територіях, а у деяких невеликих громадах вони взагалі відсутні. Це пов’язано з тим, що більшість активного населення змушена була покинути території, які опинилися під окупацією, із-за переслідування з боку окупантів та колаборантів.

Частина громадських організацій змінила напрям роботи і перейшла виключно на волонтерську діяльність, здійснюючи допомогу постраждалим територіям і підтримку Збройних Сил України. Частина громадських активістів і лідерів самі встали на захист країни, вступивши до різних військових підрозділів. Тож роль громадських організацій залишається більш активною переважно у великих містах, де вони беруть участь у громадських обговореннях бюджету, контролюють бюджетні витрати, реалізують проєкти з відновлення, такі як екопарки, громадські простори тощо, тоді як ініціативи на рівні невеликих громад є недостатніми. Окрім того, існують деякі громадські організації тільки для виконання якихось формальних функцій. Ці чинники призвели до непропорційної громадської участі в громадах на деокупованих територіях, що

не сприяє ефективній реалізації планів відновлення, оскільки відсутній громадський контроль.

Тож, оскільки роль громадянського сектору в особі громадських організацій, громадських лідерів є важливою у соціально-економічному відновленні, а їх функціонування чи, навіть, існування на деокупованих територіях стикається з певними труднощями, то необхідні певні стимули для активізації його діяльності у громадах. Як відзначають експерти, необхідно залучати громадські організації національного, регіонального рівня у деокуповані громади для обміну досвідом з локальними організаціями, проведення навчань, надання їм субгрантів, щоб підсилити їхню спроможність [11].

Також не менш важливим питанням комплексного підходу до організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій є відновлення послуг, в першу чергу, освітніх. Адже сім'ї з дітьми не повернуться на деокуповані території, якщо не будуть впевнені в тому, що діти зможуть отримувати якісну освіту, яка забезпечить їм в подальшому працевлаштування, самореалізацію, кар'єру, добробут.

За рахунок того, що більшість освітніх закладів, навіть перебуваючи в окупації, зберегли свій освітній потенціал реалізуючи навчання в онлайн-форматі, це дало змогу зберегти навчання учнів за українськими освітніми програмами, а суб'єктам освітнього процесу (педагогам, здобувачам освіти, батькам) залишатися на зв'язку: колеги з колегами, вчителі з учнями та батьками, учні – зі своїми однолітками. Завдяки такому підходу після деокупації освітній процес відновився в повному обсязі доволі швидко. Щоправда, із-за безпекових моментів він здебільшого продовжується дистанційно. Тому, для військових адміністрацій деокупованих територій однією з першочергових задач відновлення є організація безпекового освітнього простору, що на даний момент можливо виключно в укриттях.

В рамках комплексного підходу відновлення у фокусі уваги місцевої влади залишається системи охорони здоров'я. Як і більшість об'єктів інфраструктури

на деокупованих територіях, медичні заклади виявилися або знищеними, або частково зруйнованими та розграбованими, а медичний персонал здебільшого виїхав. Без об'єднання зусиль органів публічної влади на усіх рівнях: державному, регіональному, місцевому, – вирішення цих проблем неможливе.

У разі, коли на деокупованих територіях неможливе швидке відновлення медичної сфери, необхідно максимально спростити отримання кваліфікованої медичної допомоги безпосередньо у громадах. Найпростіший і більш-менш прийнятний шлях до вирішення цієї проблеми (хоч і тимчасовий) – організація мобільних медичних бригад для проведення обстежень та надання необхідної допомоги на місцях. До складу бригад окрім сімейних лікарів, варто включати і вузькопрофільних фахівців, таких як стоматологи, отоларингологи, окулісти, венерологи та дерматологи, гінекологи і акушери, психіатри. Такі заходи на перших порах здатні забезпечити стабільний доступ до медичної допомоги у громаді до повного відновлення стаціонарних пунктів системи охорони здоров'я на деокупованих територіях.

На завершення даного підрозділу варто привернути увагу на таке поняття як «людський капітал». В ході всього дослідження організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій ми неодноразово наголошували: «без повернення людей неможливо….», «люди не повернуться, якщо…», «неможливе відновлення сфери освіти без професійних і патріотично налаштованих педагогів», «якщо професійні медики не повернуться на деокуповані території, відновлення сфери охорони здоров'я не відбудеться», «нестача професійних управлінських кадрів гальмує процеси відновлення» і тому подібне. І це дійсно так. Без людей, їх знань, умінь, компетентностей, патріотизму, любові до своєї землі «малої батьківщини», прагнення відновити і відродити свою домівку, свій край і в цілому Україну – взагалі не відбудеться жодне соціально-економічне відновлення, хоч з комплексним підходом, хоч без нього. Бо, по-перше, ні з ким буде відновлювати, а по-друге, ні для кого. Тож, на нашу думку, фундаментом всієї політики соціально-економічного відновлення деокупованих територій має стати людський капітал. Для

відновлення людського капіталу на деокупованих територіях потрібно будувати політики, які допоможуть змінити тренди у таких напрямках: міграція, мотивація, підтримка на усіх рівнях (держава, регіональна влада, місцеве самоврядування), народжуваність. Передусім актуалізувати питання відновлення людського капіталу у суспільному дискурсі.

Підбиваючи загальний підсумок, зазначимо, що політика соціально-економічного відновлення деокупованих територій потребує комплексного підходу – від визначення потреб, пріоритетів до розробки планувальних документів, згідно з якими формується перелік необхідних заходів, визначаються обсяг фінансування та відповідальні особи. Комплексний підхід має проявлятися не лише у безпосередніх відновлювальних діях (що, як, за які кошти тощо), але й у повній взаємодії органів центральної державно-публічної влади, регіональних органів влади обласного рівня та органів місцевого самоврядування на рівні громад. Для цього необхідно забезпечити ефективну координацію дій усіх залучених суб'єктів, співпрацю всіх рівнів влади (державної, регіональної, місцевої), залучення громадських організацій, участь представників бізнесу, безпосередньо громадян.

Доцільною буде розробка стандартизованого пакету допомоги, в якому враховані потреби громад за різними сферами та можливості центральної влади закривати ці потреби (інфраструктурні проєкти, освіта, медицина, соціальні послуги тощо). Це дасть змогу оптимізувати комунікацію та сприятиме розв'язанню першочергових завдань відновлення у найкоротші терміни.

РОЗДІЛ 3
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ В ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

3.1. Практичне дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України

Як стверджує методологія науки, теоретичне знання тільки тоді представляє цінність, коли воно є достовірною системою знань і адекватно відображає певну сторону практики. Причому таке відображення є не пасивним, а активним, творчим, таким, що виражає об'єктивні закономірності [24, с. 73].

Виходячи з даного положення, розуміємо, що однією із суттєвих вимог до наукової теорії – є її відповідність реальним фактам у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Практика є перевіркою, підтвердженням теоретичних ідей, способом їх опредметнення. Діалектика теорії і практики, їх взаємозв'язок і взаємопроникнення, єдність, обумовлюють ефективність наукового дослідження. Тому, будь-яке висунуте теоретичне твердження, концепція має бути підтверджене фактами, даними, отриманими в ході прикладного дослідження.

Прикладне дослідження – це систематизований і практичний підхід щодо вивчення реальних фактів, проблем, проявів об'єктивної дійсності задля пошуку їх практичного вирішення. Основна мета прикладного дослідження – вирішення конкретних проблем або задач в різних сферах суспільного життя. Воно спрямоване на вдосконалення існуючих практик, процесів, підтвердження їх ефективності, обґрунтування політичних рішень, а також на сприяння розробці і впровадженню науково обґрунтованих стратегій.

У прикладному дослідженні використовуються наукові методи, як і в теоретичному дослідженні, але такі, що дозволяють отримати необхідну інформацію не шляхом мисленевої діяльності, логічних умовиводів і узагальнень, а шляхом збору фактичних даних. У якості прикладних методів в соціальних дослідженнях використовуються аналіз документів (кількісний і

якісний), аналіз статистичних даних, масові опитування носіїв громадської думки, інтерв'ювання представників експертного середовища.

У якості документів можуть бути представлені будь-які носії інформації: друковані, фото, відеоматеріали тощо. Статистичні дані – офіційні кількісні показники, представлені на офіційних ресурсах (сайтах) або у відповідних установах, організаціях: статистичні звіти, доповідні записки, фінансові звіти і таке ін.

В рамках даної роботи було використано метод якісного аналізу документів, тобто такий, що фіксується не на кількісних показниках, а на змісті прийнятих нормативно-правових актів, рішень, направлених на реалізацію соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни. Також використано метод аналізу статистичних даних.

Для забезпечення соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни Верховною Радою України, урядом України, регіональними органами публічного управління приймалась низка законів, постанов, рішень щодо вирішення даної проблеми.

При написанні роботи проаналізовано зміст низки нормативно-правових актів, в яких торкалися питання досліджуваної нами проблематики.

Насамперед в цьому аспекті слід згадати один із фундаментальних законів, що регулював суспільні відношення в умовах війни – Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [47], яким створені нормативно-правові засади для системи управління територіями України, зокрема мова йде про військові адміністрації. Хоч даний Закон не передбачає особливих підстав або порядку утворення таких адміністрацій саме для деокупованих територій, а також автоматичного утворення їх після деокупації. Однак враховуючи, що деокуповані території Херсонської та Харківської областей перебували під окупацією більш ніж пів року, практично в усіх територіальних громадах були наявні юридичні підстави для їх утворення. Органи місцевого самоврядування цих територіальних громад не могли виконувати покладені на них обов'язки (наприклад, регулярно збиратися на пленарні сесійні засідання). Тому Президент України на підставі даного Закону видав Укази про створення військових адміністрацій населених пунктів у 21 деокупованих територіальних громадах

Харківщини та у 20-ти – Херсонської області на період дії правового режиму воєнного стану та протягом місяця з дня його скасування. Верховна Рада України ухвалила відповідні постанови про виконання начальниками цих військових адміністрацій повноважень місцевих рад, сільських, селищних і міських голів.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» [40]. Цим законом, по-перше, була визначена колабораційна діяльність. По-друге, до Кримінального кодексу України введено ст.111-1 («Колабораційна діяльність»), якою передбачалося притягнення до кримінальної відповідальності осіб за колабораційні діяння. По-третє, не вдаючись до переліку усіх таких діянь, зазначимо, що цим законодавчим актом під кримінальну відповідальність підпадали особи за передання матеріальних ресурсів незаконним збройним формуванням і окупаційним структурам, здійснювали сплату податків до бюджету держави-агресорки, тим самим підриваючи можливості швидкого соціально-економічного відновлення деокупованих територій.

З точки зору ефективності соціально-економічного відновлення деокупованих територій України вагоме значення набували питання містобудування, забудови і відбудови територій. При чому, мова йшла не просто про відновлення старого житлового фонду, об’єктів інфраструктури тощо, а про нові технології будівництва, нові підходи до містобудування з урахуванням питань екологічності, створення екозон, міських просторів і тому подібне. Концептуальні засади та порядок відбудовних робіт на деокупованих територіях та територіях, постраждалих від війни (що також є особливо актуальним для деокупованих територій) регулює Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності» [41]. Законом передбачено, що планування здійснюється на рівні регіонів і територіальних громад з урахуванням повної інформації про пошкоджені та зруйновані об’єкти; загальної економічної та екологічної оцінки; динаміки чисельності населення (постійного та тимчасово переміщеного). Також цей Закон визначає участь у розробленні відповідних програм органів державної влади, місцевого самоврядування і громадськості, джерела фінансування відновлювальних робіт. Вже в цьому Законі у ст. 9 йшлося про проблеми комплексного відновлення території, про необхідність розробки

програм комплексного відновлення (обласна або місцева програма відновлення територій, яка визначає основні просторові, містобудівні та соціально-економічні пріоритети політики відновлення і включає комплекс заходів для забезпечення відновлення території області, території громади (її частини), яка постраждала внаслідок збройної агресії проти України або в якій сконцентровані соціально-економічні, інфраструктурні, екологічні чи інші кризові явища [41].

Крім законів, важливу роль у забезпеченні комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України відіграли й інші нормативно-правові документи.

Так, інституціональною основою для відновлювальної діяльності на деокупованих територіях є Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Координаційного штабу з питань деокупованих територій». Цим нормативним актом затверджено Положення про Штаб, його склад. Виходячи з даного документу, головним завданням Штабу є налагодження взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади, координація їх діяльності між собою та з органами місцевого самоврядування, обмін потрібною інформацією, комунікація з громадськістю та залучення експертної допомоги [49].

Найбільш комплексним правовим документом, що регулює діяльність органів виконавчої влади в аспекті забезпечення комплексного підходу щодо організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України є Розпорядження Кабміну «Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад». Додатком до даного документу є власне План дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад. До Плану ще тричі вносилися зміни протягом 2023 року з урахуванням тим змін, які пов’язані з військовими діями та руйнуваннями. План дій включає велику кількість напрямів діяльності (131 позицію), тому з упевненістю можна говорити, що він розроблений на основі комплексного підходу. За кожним із напрямів закріплено виконавців як з центральних органів виконавчої влади, так і місцевих військових адміністрацій [44].

На нашу думку, усі означені напрями можна поділити на декілька груп: 1) інституційні напрями: відновлення діяльності органів місцевого самоврядування

й територіальних структур центральних органів виконавчої влади; 2) оборонні та безпекові напрями (мобілізаційна робота, будівництво оборонних споруд, виявлення громадян країни-агресорки, що незаконно перебувають на деокупованих територіях); 3) економічні та соціальні напрями відновлення (повернення національної валюти, розвиток торгівлі, відновлення роботи суб'єктів економічної діяльності та створення робочих місць, відновлення об'єктів соціальної інфраструктури, транспорту, електронних комунікацій, закладів громадського харчування тощо); 4) гуманітарна політика (відновлення функціонування української мови як державної в закладах освіти, установах і організаціях, органах виконавчої влади та місцевого самоврядування, відновлення об'єктів освітнього, культурного, медичного призначення, надання допомоги особливо вразливим категоріям населення тощо).

Основою для ресурсного забезпечення соціально-економічного відновлення на деокупованих територіях України виступає Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку та умови надання у 2023 р. дотацій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та інших територіях України, що зазнали негативного впливу у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації». Цей документ (Порядок) базується на Бюджетному кодексі України та Законі «Про державний бюджет України». Метою цих додаткових дотацій було вирівнювання диспропорцій, які виникали внаслідок завданих збитків територіальним громадам в ході російської агресії, де деокуповані території виявилися найбільш постраждалими і на відновлення яких потребувалося значно більше коштів [45].

Окремо варто зупинитися на державних цільових програмах, спрямованих на комплексне соціально-економічне відновлення деокупованих територій. Серед них найбільш значущими стали: «єВідновлення», «Армія відновлення», «Кадровий резерв», «Пліч-о-пліч»), «Доступні кредити».

Так, в Державному бюджеті на 2025 р. на Програму компенсацій за пошкоджене і знищене внаслідок російської агресії житло «єВідновлення» виділено 4 млрд гривень, що на 800 млн більше ніж у 2024 році (3,2 млрд).

Програма «Армія відновлення» (відбудуємо країну разом), яка передбачає можливість для людей, які втратили джерела доходу (внутрішньо переміщені особи, безробітні тощо), мати тимчасове офіційне працевлаштування та доходи долучившись до участі у відбудові країни. За даними Міністерства економіки України на листопад 2024 року «понад 70 тисяч безробітних було залучено до виконання суспільно корисних робіт в рамках програми «Армія відновлення» від її започаткування. Вони заробили вже 462 млн грн [48].

Програма «Пліч-о-пліч» – це програма, в ході якої регіони України об'єдналися, щоб відбудувати деокуповані населені пунктів Херсонської області, які найбільше постраждали від агресії росії. Фінансування цієї програми відбувається за кошти тилових громад. На березень 2024 року завдяки дії програми «Пліч-о-пліч» на Херсонщині відремонтували майже 40% будівель із першої черги. Нажаль на теперішній час дія проєкту призупинена із-за браку фінансування.

Таким чином, проаналізувавши нормативно-правову базу (закони, постанови, розпорядження та інші нормативні документи), створені у перший рік повномасштабної агресії росії проти України, можна сказати, що військово-політичне керівництво нашої держави створило необхідне правове підґрунтя для відновлення законності та життєдіяльності на деокупованих територіях України. Конкретні профільні закони та інші нормативно-правові акти, безпосередньо спрямовані на вжиття усіх необхідних заходів для всебічного відновлення деокупованих територій, зокрема створення системи управління та забезпечення її кадрами, які будуть опікуватися процесом комплексного соціально-економічного відновлення.

В ході аналізу нормативно-правових актів підтверджені гіпотези, які були висунуті на початку планування даного дослідження. Так, наприклад, гіпотеза «Успішне соціально-економічне відновлення деокупованих територій України передбачає не відтворення старих структур, а їх модернізацію і розвиток на нових засадах», що відобразилося у Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності». Також підтверджена гіпотеза що «Тільки

комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України здатен забезпечити успішність даного процесу». Ця позиція відображена у ст. 9 названого закону.

Цілою низкою документів підтверджена гіпотеза про те, що «Соціально-економічне відновлення деокупованих територій України не може бути ефективним без взаємодії центральних органів державно-публічної влади і органів місцевого самоврядування». Майже в усіх розглянутих документах «червоною» ниткою проходять положення про взаємодію і співпрацю центральних органів виконавчої влади з органами виконавчої влади на місцях та органами місцевого самоврядування.

3.2. Шляхи оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни на основі комплексного підходу

Україна має вкрай обмежений досвід відбудови територій, які були деокуповані та постраждали внаслідок окупації та бойових дій. Наразі він зводиться перш за все до відновлення житлового фонду, об’єктів соціальної та критичної інфраструктури й відновлення органів місцевого самоврядування на деокупованих територіях Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернігівської областей.

Проте, з огляду на військово-політичну ситуацію на листопад 2024 та перспективи перебігу російсько-української війни у 2025 році, поки що примарно бачиться, коли будуть деокуповані лівобережні території Херсонщини, Запорізької області, не говорячи про Крим та території Луганської і Донецької областей.

Тим не менш, держава ставить амбітні плани щодо соціально-економічного відновлення деокупованих територій України, а також територій, що не перебували в окупації, але постраждали від військових дій. Як стверджує Д. Баринова, експерт з питань місцевого та регіонального розвитку «Після 10-ти років російсько-української війни та більш ніж 2 років її повномасштабної фази,

маємо багато що переосмислити й знайти нові рішення для життя та розвитку кожної території. За основу відбудови береться принцип «Build back better», який уперше з'явився в Національному плані відновлення, презентованому на міжнародній конференції з відбудови України в Лугано у Швейцарії. «Build Back Better» – це відбудова з кращою якістю та застосуванням більш просунутих технологій» [2].

Відомо, що в період окупації на ТОТ було демонтовано українську систему управління, як місцевого самоврядування, так і державної влади, в наслідок чого припинено надання публічних послуг, таких як: освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення тощо. Прагнучі схилити жителів тимчасово окупованих територій до співпраці, в багатьох населених пунктах штучно створювалася гуманітарна криза, зокрема щодо забезпечення продуктами харчування, питною водою, товарами першої необхідності і подібне.

Як посадова особа, яка безпосередньо представляє орган виконавчої влади території, яка поки що перебуває під тимчасовою окупацією, пропоную наступні кроки оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України на основі комплексного підходу.

По-перше, усвідомлюючи, що соціально-економічне відновлення має бути керованим процесом, необхідне відновлення органів державної виконавчої влади (адміністрацій) та місцевого самоврядування на деокупованих територіях, тобто відновлення системи публічного управління. З цією метою наразі необхідно формувати кадровий резерв для з державних службовців та фахівців органів місцевого самоврядування для забезпечення обласних, районних військових адміністрацій, військових адміністрацій населених пунктів, інших державних органів, які утворені або відновили роботу на деокупованих територіях, персоналом для практичного виконання завдань з соціально-економічного відновлення на цих територіях.

По-друге, новоутворені чи відновлені органи виконавчої влади та місцевого самоврядування мають розробити комплексну Програму соціально-економічного відновлення деокупованих територій України та відповідного плану дій. Програма відновлення носить стратегічний характер, розрахована не менше ніж на 5-10 років на основі нових ціннісних та методологічних засад, керуючись принципом «Build Back Better», тобто відновлення з кращою якістю

та застосуванням більш просунутих технологій. Мається на увазі не лише відновлення до певного рівня, який мав місце до повномасштабного вторгнення, а й про розвиток деокупованих територій.

Що стосується плану дій, то під ним маються на увазі покрокові, максимально конкретизовані заходи, спрямовані на здійснення першочергових заходів щодо економічної та соціальної реабілітації деокупованих територій, задоволення нагальних потреб мешканців громад і територій, зокрема відновлення критичної інфраструктури, забезпечення соціальним житлом мешканців, чиє житло частково або повністю зруйноване, надання соціальних послуг і таке інше. Паралельно вирішувати більш глобальні задачі відновлення: відновлення виробництва, створення нових робочих місць, відновлення земель сільськогосподарського призначення, стимулювання економічної активності шляхом розвитку підприємництва і бізнесу, створення генерального плану забудови території тощо.

По-третє, переглянути територіально-адміністративний поділ у бік збільшення територіальних громад на основі Методики формування спроможних громад. З цією метою протягом року після деокупації провести нове оцінювання наявної спроможності громад та здійснити моделювання нових меж територіальних громад, які б забезпечували високий або середній рівень спроможності. Безумовно, таке моделювання має відбуватися за участю експертного середовища, громадських активістів та громадських організацій.

По-четверте, розуміючи, що соціально-економічне відновлення неможливе і немає сенсу без повернення мешканців на деокуповані території. З цим пов’язані дії, наведені у другій позиції (відновлення виробництва, створення нових робочих місць, розвиток підприємництва і бізнесу тощо). А також передбачення заходів, пов’язаних із відновленням системи ментального здоров’я та психологічної підтримки жителів деокупованих територій, подолання наслідків мілітаризації усіх сфер життєдіяльності деокупованих територій, фахова перепідготовка демобілізованих військовослужбовців, ветеранів російсько-української війни.

По-п’яте, будь яка програма відновлення буде залишатися декларативною, якщо не забезпечити її відповідним ресурсом. Тобто слід зосередитися на фінансовій складовій деокупованих територій. Враховуючи втрату людей,

складну безпекову ситуацію та всі виклики про, які сказано вище, необхідно розробляти особливий інструментарій стимулювання відновлення та розвитку місцевої економіки. Крім того, посилення фінансової спроможності органів місцевого самоврядування, особливо на деокупованих територіях, є актуальним завданням для законодавців та урядовців, які мають створити для цього відповідне законодавче підґрунтя.

У якості таких інструментів можемо запропонувати пільгові умови для діючих підприємств, які зареєстровані та працюють на цій території; звільнення від податку на прибуток; «замороження» кредитних зобов'язань, набутих до початку повномасштабного вторгнення, для підприємств, які зазнали значних руйнувань; податкові канікули для приватних підприємців, які працюють на даній території; спрощення процедури зміни цільового призначення земельних ділянок, необхідних для організації виробництв на деокупованих територіях.

Звичайно, можна продовжити перелік пропозицій щодо оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України на основі комплексного підходу. Але ми керуємося реалістичністю пропозицій, а не бажаннями і прагненнями. Тому зупинимося на запропонованих кроках.

На доданок слід зауважити, що ухвалювати ти чи інші кроки щодо оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України, необхідно співвідносити їх з урахуванням думки місцевого населення, тобто тих, з ким і для кого будуть здійснюватися кроки з відновлення. Вважаємо, що думка місцевого населення є рушійною силою відродження спроможних громад. Механізмами залучення громадськості до обговорення соціально-економічного відновлення деокупованих територій можуть бути громадські слухання, інтерв'ювання експертних груп, дослідження методом фокус-груп, публікації у медіа просторі.

Важливо також пам'ятати, що все запропоноване вище може стосуватися лише громад, які були деокуповані протягом 2022-2023 років, і де органи врядування розуміють нагальну ситуацію. Ті ж території, які будуть деокуповані пізніше, в залежності від перебігу російсько-української війни, скоріш за все, потребуватимуть додаткових заходів та програм, враховуючи більш тривалий строк перебування в окупації.

Отже, деяким регіонам, які у своєму складі мають тимчасово окуповані території вже зараз слід розглядати перелік кроків і заходів та враховувати цей фактор при оновленні регіональних Стратегій розвитку. Дуже важливим аспектом, на нашу думку, є залучення до пошуку рішень та планування заходів соціально-економічного відновлення органів місцевого самоврядування тимчасово окупованих територій, які евакуйовані та працюють на територіях, підконтрольних Україні, а також представників бізнесу, громадянського сектору, активних мешканців, які виїхали, і після деокупації готові повертатися додому. Прикладом їх готовності до активної роботи по відновленню є створення у 2023 році «Асоціації нескорених громад», яка об'єднала територіальні громади, що знаходяться в тимчасовій окупації.

Завершуючи даний розділ кваліфікаційної роботи, зазначимо, що саме практичне дослідження дозволило нам перевірити висунуті гіпотези, три з яких ми вважаємо підтверджені повністю, одна, а саме «Відсутність єдиного підходу до розуміння відновлення та конкретних заходів його реалізації гальмує сам процес відновлення» – частково.

ВИСНОВКИ

Повномасштабна російська воєнна агресія, що розпочалася 24 лютого 2022 року, призвела до розгортання «гарячої» стадії російсько-української війни, яка триває більше 10 років. Війна росії з Україною призвела до надзвичайних втрат, які вираховуються значною кількістю жертв військових і цивільного населення, втратою територій, екологічним лихом, руйнацією критично важливої інфраструктури і житлового сектору, демографічних проблем, пов'язаних як із загибеллю громадян, так і з переміщенням великих груп населення в інші регілни та за кордон. Все це потребувало невідкладних заходів подолання наслідків геноцидної війни, розпочатої російською федерацією проти України.

Практично з перших днів повномасштабної агресії військово-політичне керівництво держави, український уряд почали активно розробляти плани соціально-економічного відновлення як деокупованих територій України, так і регіонів, які не були під ворожою окупацією, але так само постраждали під час ракетних бомбардувань міст і сіл нашої країни. З цією метою створені необхідна нормативно-правова база, відповідні інституції, зокрема Національна рада з відновлення України від наслідків війни, основними завданнями яких якраз і було розроблення комплексних заходів соціально-економічного відновлення. Не дивлячись на те, що деякі документи стосувалися відновлення окремих сфер чи галузей, як наприклад, відновлення енергетичної інфраструктури чи виробничої сфери, наголошувалося на неохідності комплексного підходу до вирішення питань соціально-економічного відновлення.

В ході підготовки кваліфікаційної роботи сфокусовано на трьох аспектах: методологічне забезпечення даного дослідження, теоретична розробка основних положень роботи, практичне підкріплення теоретичних положень і узагальнень.

У написанні першого розділу вирішено такі наукові завдання: вивчено стан розробленості проблеми соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни 2014-2024 років; здійснено понятійно-категоріальний аналіз змісту і сутності основних понять дослідження, таких як: «комплексний підхід», «соціально-економічне відновлення»,

«деокуповані території» та деяких, похідних від них; обгрунтовано доцільність застосування обраних підходів і методів дослідження комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України.

Аналіз джерельної бази дозволив нам глибше ознайомитися з досліджуваною проблематикою. Розглянуто наукові доробки закордонних і вітчизняних вчених, які вивчали проблему відновлення деокупованих територій. Особливо в цьому плані став корисним закордонний досвід щодо подолання руйнації та соціально-економічного відновлення територій, що перебували під окупацією.

Опрацювання наукової літератури дозволило виробити підходи і бачення щодо власного дослідження, а також зробити висновок, що не дивлячись на тривалість російсько-української війни, вітчизняних досліджень (особливо до початку повномасштабної агресії) існувало небагато, представлені в основному короткими публікаціями (статттями, тезами конференцій) і стосувалися здебільшого економічного відновлення. Фундаментальних монографічних досліджень майже не існувало.

З другої половини 2022 року, після деокупації північних і частини східних територій України (Київщини, Чернігівщини, Сумщини, Харківщини) увага науковців знов була привернута до питань відновлення деокупованих територій, але про комплексний підхід поки не йшлося. Тож можемо претендувати на певну новизну даної роботи.

Необхідність понятійно-категоріального аналізу визначається тим, що на теперішній час у сучасній науці склалася достатньо велика кількість наукових шкіл і підходів, які при описі того чи іншого явища чи процесу, спираються на різні терміни та дефініції, котрі або не відображають глибинної сутності об’єкту і предмету, або роблять акцент не на суттєвих ознаках, а інколи суперечать одна одній.

Проаналізувавши довідкову літературу та низку нормативно-правових актів, запропоновано наступні дефініції: 1) деокуповані території – це території,

які певний час перебували під тимчасовою окупацією і контролем з боку збройних формувань російської федерації та її тимчасової адміністрації. В наслідок цілеспрямованих заходів державної політики (воєнного чи політико-дипломатичного характеру) вони були звільнені від окупації, тобто деокуповані, повернені під загальну юрисдикцію української держави, і на цих територіях знову встановлений ефективний контроль усіх повноважних органів державної влади.

Деокуповані території значно постраждали від дії окупаційних військ і потребували комплексного соціально-економічного відновлення. Під соціально-економічним відновленням розуміється більш широкий процес, що спроможний створити міцну базу не лише для подальшої відбудови зруйнованого житла, інфраструктури на деокупованих територіях, але й їх подальший розвиток. В широкому сенсі соціально-економічне відновлення – це усі соціально-економічні, політичні, управлінські процеси, які покликані усунути наслідки російсько-української війни, забезпечити нормальне функціонування деокупованих територій і стати основою для їх розвитку. Тому акцент робиться не лише на економічній, а й на соціальній складовій. Соціально-економічне відновлення передбачає всебічну підтримку мешканців громад, які залишилися на цих територіях та повернення тих, хто став вимушеним переселенцем. В цьому, на нашу думку, якраз і полягає комплексний підхід. Він орієнтований, по-перше, на використання аналітичної діяльності для вирішення проблеми відновлення, по-друге, на розробку комплексних заходів по відновленню територій з використанням інноваційних підходів та технологій.

Обгрунтовано підходи і методи дослідження. Застосовані підходи: міждисциплінарний, системний, синергетичний. Методи: аналізу і синтезу, індукції / дедукції, систематизації, узагальнення.

У другому розділі проаналізовано світовий досвід щодо організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій після низки війн XX століття, серед яких Друга світова була найбільшою та спричинала найбільші

руйнації. У Якості прикладів розглянуто досвід відновлення європейських країн, Радянського Союзу після Другої світової, Південної Кореї, В'єтнаму та Хорватії.

Безумовно, на деякий досвід наша держава буде спиратися в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни. Але, зважаючи на різні соціокультурні умови та геополітичні реалії сьогодення маємо розробляти власну концепцію відновлення з позицій комплексного підходу.

В ході дослідження виявлені особливості комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України в ході російсько-української війни. Серед особливостей виокремимо такі: врахування особливостей деокупованих територій та інших територій України (ступінь зруйнованості, близькість / віддаленість від лінії фронту, регіональні особливості довоєнного розвитку тощо); відновлювальні заходи під час війни та у повоєнний період; врахування того факту, що війна продовжується і кінцеві її наслідки поки не передбачувані; участь міжнародних партнерів у соціально-економічному відновленні деокупованих територій України.

Особливість комплексного підходу в організації соціально-економічного відновлення полягає в тому, щоб чітко визначити де?, що? і як? робити на різних територіях, разом з тим, не допустити перекосів, зокрема таких як відкладання процесів відновлення на особливо небезпечних територіях якраз з питань безпеки, або щоб частина центральних, північних областей України та її західні регіони як найменш постраждалі, не отримали нового поштовху для розвитку. Там теж має відбуватися відновлення, адже не можна допустити, щоб на одних територіях відбувся етап повної зміни підходів до їх планування та розвитку, а інших – ні.

Запропоновано шляхи оптимізації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України після російсько-української війни на основі комплексного підходу.

1.Для забезпечення керованості соціально-економічного відновлення деокупованих територій України необхідне відновлення органів державної

виконавчої влади (адміністрацій) та місцевого самоврядування, тобто відновлення системи публічного управління. Необхідно формувати кадровий резерв для державних службовців та фахівців органів місцевого самоврядування персоналом для практичного виконання завдань з соціально-економічного відновлення на цих територіях.

2. Розробити комплексну Програму соціально-економічного відновлення деокупованих територій України та відповідного плану дій.

3. Сприяння поверненню мешканців на деокуповані території та всебічна підтримка тих, хто там проживає: відновлення виробництва, створення нових робочих місць, розвиток підприємництва і бізнесу, заходи, пов'язані з відновленням ментального здоров'я, подолання наслідків мілітаризації усіх сфер життєдіяльності деокупованих територій, фахова перепідготовка демобілізованих військовослужбовців, ветеранів російсько-української війни.

4. Забезпечення Програми соціально-економічного відновлення деокупованих територій відповідними ресурсами: фінансовими, матеріальними, людськими. Залучення широкого кола міжнародних та внутрішніх суб'єктів до створення таких ресурсів (інвесторів, меценатів, бізнесменів тощо).

5. Опора на мешканців громад, на їх думку, потреби, інтереси, на їх активну участь у соціально-економічному відновленні своєї громади.

В ході дослідження підтверджені гіпотези, висунуті на початку планування роботи. Гіпотеза «Успішне соціально-економічне відновлення деокупованих територій України передбачає не відтворення старих структур, а їх модернізацію і розвиток на нових засадах», що відобразилося у Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності». Також підтверджена гіпотеза, що «Тільки комплексний підхід в організації соціально-економічного відновлення деокупованих територій України здатен забезпечити успішність даного процесу». Ця позиція відображена у ст. 9 названого закону.

Цілою низкою документів підтверджена гіпотеза про те, що «Соціально-економічне відновлення деокупованих територій України не може бути

ефективним без взаємодії центральних органів державно-публічної влади і органів місцевого самоврядування». Майже в усіх розглянутих документах «червоною» ниткою проходять положення про взаємодію і співпрацю центральних органів виконавчої влади з органами виконавчої влади на місцях та органами місцевого самоврядування.

Отже, три гіпотези підтверджені повністю, одна, а саме «Відсутність єдиного підходу до розуміння відновлення та конкретних заходів його реалізації гальмує сам процес відновлення» – частково.

Заплановані завдання виконані. Вважаємо, що поставленої мети досягнуто.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О.Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х на початку 50-х років XX ст. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки.* 2005. Т. 41. С. 21-28.

2. Баринова Д. Відновлення та розвиток деокупованих територіальних громад: реальність та перспективи: виступ експерта. *Медіа-агенція Укрінформ*. 01 березня 2024 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3834546-vidnovlenna-ta-rozvitok-deokupovanih-teritorialnih-gromad-realnist-ta-perspektivi.html (дата звернення: 10.11.2024).

3. Відновлення інститутів публічної влади на деокупованих територіях у 2014-2023 роках: аналіз досвіду та потреб громад. Аналітичний звіт. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2023. 64 с. https://parlament.org.ua/analytics/vidnovlennya-instytutiv-publichnoyi-vlady-na-deokupovanyh-terytoriyah-u-2014-2023-rokah-analiz-dosvidu-ta-potreb-gromad/ (дата звернення: 16.10.2024).

4. Визволення Запорізького краю: 1943-1944 р.р. З матеріалів виставки Державного архіву Запорізької області до 70-річчя визволення Запорізької області від німецько-фашистських загарбників. URL: https://www.archivzp.gov.ua/uk/?option=com_content&view=article&id=365#:~:text (дата звернення: 08.09.2024).

5. Гончаров С.М., Кушнір Н.Б. Тлумачний словник економіста / за ред. проф. С.М. Гончарова. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 264 с.

6. Грідіна І. «Реінтеграція Донбасу»: термінологічна пастка гібридної війни. Повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях : збірник матеріалів круглого столу / за ред. К.В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 21-27.

7. Дашко І.М., Михайліченко Л.В. Економічне відновлення та розвиток країн після збройних конфліктів і воєн: невтрачені можливості для України. *Науковий вісник Ужгородського Університету*. 2024. Вип. 1 (63). С. 9-16.

8. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / За заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. Київ : НІСД, 2015. 474 с.

9. Eichengreen B., Uzan M. The Marshall Plan: economic effects and implications for Eastern Europe and the former USSR. *Economic Policy*. 1992. Vol. 7. No 14. P. 13-75. URL: https://escholarship.org/uc/item/6kr8157r (дата звернення 26.08.2024).

10. Eichengreen B. Institutional prerequisites for economic growth: Europe after World War II. *European Economic Review*. 1994. vol. 38, P. 883-890. URL: https://www.sciencedirect.com/journal/european-economic-review/vol/38/issue/3 (дата звернення: 18.05.2024).

11. Експертна дискусія «Стратегія повоєнного відновлення України» / Національний інститут стратегічних досліджень, 2022. URL: https://niss.gov.ua/news/novyny-nisd/ekspertna-dyskusiya-stratehiya-povoyennohovidnovlennya-ukrayiny (дата звернення: 28.06.2024).

12. Єсімов С. Методологія синергетичного підходу в дослідженні інформаційних технологій в публічному управління. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 63. С. 124-130.

13. Женевська Конвенція про захист прав цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 21.05.2024).

14. Жолудь О. Південна Корея: справжні причини грандіозного зростання. *Vox Ukraine*. 3 квітня 2017 р. URL: https://voxukraine.org/pivdenna-koreya-spravzhni-prichini-grandioznogo-zrostannya (дата звернення: 12.09.2024).

15. Judt T. Postwar: A history of Europe since 1945. New York: The Penguin Press, 2006. 467 p. URL: https://scienzepolitiche.unical.it/bacheca/archivio/materiale/2467/Materiale%20didattico%20per%20corso%20magistrale%20Storia%20Integrazione%20Europea/Tony%20Judt-Postwar_%20A%20History%20of%20Europe%20Since%201945-Penguin%20Press%20(2005).pdf (дата звернення: 18.06.2024).

16. Калакура О. Траєкторія етнонаціональної політики України щодо деокупації та реінтеграції населення Донбасу. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 1 (13). С. 40-63.

17. Kelly M. War and culture: The lessons of post-war France. *Synergies Royaume – Uni et Irlande*. 2008. № 1. P. 91-100. URL: https://www.researchgate.net/publication/267241703_War_and_culture_The_lessons_of_post-war_France (дата звернення: 06.06.2024).

18. Ковальська Л.А. Наслідки німецького окупаційного господарювання у сільському господарстві Донбасу в роки Великої Вітчизняної Війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 2. С. 39-43.

19. Конвенція IV про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 17.05.2024).

20. Концепція стратегії повоєнного відновлення та розвитку України / Національний інститут стратегічних досліджень, 2022. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/stratvidnovlennya-koncept-v2.pdf (дата звернення: 28.06.2024).

21. Корнієвський С.В. Управлінська підсистема як провідна в регіональному системному утворенні. *Теорія та практика державного управління*. 2014. Вип. 3. С. 72-79.

22. Косаревич С. Післявоєнна відбудова Хорватії. Аналітичний Центр Дністрянського. 22 серпня 2022 р. URL: https://dc.org.ua/news/reconstruction-croatia (дата звернення 26.09.2024).

23. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Вид-во «Навчальна книга», 2007. 848 с.

24. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

25. Ладанюк А.П., Власенко Л.О., Кишенько В.Д. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2020. 352 с.

26. Левченко О. Чому Хорватії вдалося? Як країна повернула території після років окупації та гібридної війни. *Українська правда*. 4 серпня 2017 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/4/7069423/ (дата звернення: 26.09.2024).

27. Лук'янюк В. Словник іншомовних слів. Київ: Вид-во «Фоліо», 2012. 603 с.

28. Маккіндер Г. Демократичні ідеали і реальність: дослідження політики реконструкції (фрагменти). *Поліс*. 2011. № 4. 104 с.

29. Малик І.Р. Співвідношення базових сценаріїв повернення окупованих Російською Федерацією територій ОРДЛО та стратегії «безпечної реінтеграції». Регіональні студії. 2021. № 27. С. 63-68.

30. Міжнародне гуманітарне право / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ-Одеса: Фенікс, 2017. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/MHP-final.pdf (дата звернення: 21.05.2024).

31. Міжнародний історичний досвід повоєнної реконструкції економіки: уроки для України : збірник наукових праць / за заг. ред. В. Небрат. Київ: Ін-т економіки Нац. Акад. наук, 2023. 125 с.

32. Мигаль М. Дослідження практик відновлення країн після війни. Хорватія. Аналітична записка. Київ: АЦ «Інститут аналітики та адвокації», 2022. 19 с.

33. Михальська В.В. Політика управління постконфліктними територіями. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки.* 2017. Вип. 1 (13). С. 131-144.

34. Михальська В.В. Постконфліктні управлінські практики в економічній політиці. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 55-60.

35. Ngoc Q. Ph. Economic performance of Vietnam, 1976-2000: New evidence from input-output model. Hanoi: Development and Policies Research Center (DEPOCEN), 2007. 46 p. URL: https://depocen.org/wp-content/uploads/2022/07/Structural_change__econonmic_perfomance_of_VN_DEPOCENWP-1.pdf (дата звернення: 18.09.2024).

36. Петренко Я.В. Соціально-економічні чинники відновлення України після перемоги. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Т. 35. № 3. С. 68-75.

37. Підоричева І. Післявоєнне відновлення Європи: досвід та уроки для України. *Журнал європейської економіки*. 2022. № 2 (81). С. 190-207.

38. Post Conflict Reconstruction. Economic and social revitalization and reintegration of Croatia's war affected and disadvantaged areas. *News and Press Release World Bank*. 15 Apr 2011. URL: https://reliefweb.int/report/croatia/post-conflict-reconstruction (дата звернення 26.09.2024).

39. Присяжнюк Ю., Масненко В. Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації. *Проблеми гуманітарних наук*. 2023. Вип. 13/55. С. 259-275.

40. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колаборацію діяльність: Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text (дата звернення: 21.07.2024).

41. Про внесення змін до деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сфери містобудівної діяльності: Закон України від 12.05.2022. № 2254-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#Text (дата звернення: 26.10.2024).

42. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21.04.2022 р. № 2217-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173 (дата звернення: 03.07.2024).

43. Про деокупацію (формула свободи): Проєкт Закону України від 17.02.2021 р. № 5093. *Офіційний сайт Lsgazakon*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI04364A?an=3 (дата звернення: 03.07.2024).

44. Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад: Розпорядження Кабінету Міністрів від 30.12.2022. № 1219-р. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80#Text (дата звернення 30.10.2024).

45. Про затвердження Порядку та умови надання у 2023 р. дотацій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та інших територіях України, що зазнали негативного впливу у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 р. № 1477. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-ta-umov-nadannia-u-2-a1477 (дата звернення 30.10.2024).

46. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018. № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text (дата звернення: 03.07.2024).

47. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 12.07.2024).

48. Про реалізацію програми «Армія відновлення». Офіційний сайт Міністерства економіки України. URL: https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=2dac904c-49c2-4396-8113-6e84bec53197&title=ArmiiaVidnovlennia-462-Mln (дата звернення: 20.11.2024).

49. Про утворення Координаційного штабу з питань деокупованих територій: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2022 р. № 1021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 26.10.2024).

50. Redlener I. After nearly two years of devastation, it's time to imagine rebuilding Ukraine. *The Hill*. 28 January 2024. URL: https://thehill.com/opinion/international/4431457-after-nearly-two-years-of-devastation-its-time-to-imagine-rebuilding-ukraine/ (дата звернення: 15.05.2024).

51. Cassiers I. Belgium's postwar growth and the catch-up hypothesis. *European Economic Review*. 1994. vol. 38, P. 899-911. URL: https://www.sciencedirect.com/journal/european-economic-review/vol/38/issue/3 (дата звернення: 25.05.2024).

52. Seth M.J. South Korea's Economic Development, 1948-1996. Oxford Research Encyclopedia of Asian History. 2017. URL: https://oxfordre.com/asianhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-271 (дата звернення: 12.09.2024).

53. Турчак Д.В. Особливості застосування механізмів відновлення та розвитку територій відповідно до функціональних типів. *Територіальний розвиток та регіональна економіка*. 2023. Вип. 6. С. 10-15.

54. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 2000. С. 23-24.

55. Управління деокупованими територіями Харківської та Херсонської областей: досвід першого року : аналітична доповідь / Нац. ін-т стратег. дослідж. ; за ред. В. Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 48 с.

56. Halford Mackinder, British political geographer. Encyclopedia Britannica. URL: https://www.britannica.com/biography/Halford-Mackinder (дата звернення: 10.05.2024).

57. Hoeffler A., Shahbano S., Billerbeck S. Post conflict recovery and peace building. *WORLD DEVELOPMENT REPORT,* 2011. 84 p. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/2475/f0abb133b83e3179385b7bf2ea663c40dddf.pdf ? (дата звернення: 26.08.2024).

58. Цуркан-Сайфуліна Ю. Міждисциплінарна методологія в контексті права і влади. *Філософія права*. 2017. № 11. С.262-267.

59. Чернишов П. Чому План Маршалла спрацював у післявоєнній Європі. Уроки для України. *Forbes Ukraine*. 11 червня 2022 р.

60. Шаптала Н.К., Камінська, Н.В. Державна політика України з питань тимчасово окупованих територій: проблеми концептуалізації в сучасному

науковому дискурсі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1. С. 57-69.

61. Швець К.А. Світові моделі управління постконфліктними територіями. Досвід для України. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 61-69.

62. Шпатакова О.Л., Іваненко Р.О., Погребицький М.Л. Перспективи відновлення критичної інфраструктури на деокупованих територіях України. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 40. С. 115-124.

63. Яременко О.І., Страхніцький Я.О. Теоретико-методичні основи забезпечення системи захисту критичної інфраструктури держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2022. № 1. С. 151-163.